

Núm. 31

25-7-26

nós.

CASTELÃO

BOLETIN MENSUAL
da
CULTURA GALEGA

DIREITOR LITERARIO
Vicente Risco

DIREITOR ARTÍSTICO
Alfonso R. Castelao

DIRECCIÓN E REDAUCIÓN

Sto. Domingo, 47 - OURENSE

ADEMINISTRACIÓN:

Real, 36 1.º - A CRUÑA

ABONAMENTO

Doce números, na Península	6 pesetas.
Fora da Península	15 ..
Número solto na Península	1 ..
Na Argentina	60 centavos
En Cuba	30 ..

OS PAGOS SON ADIANTADOS E OS GASTOS DE XIRO DE CONTA DOS SUSCRITORES

Este boletín non publica mais orixinas qu'os que foran directamente solicitados pol-a Dirección. Tampouco se fai solidario das ideas n-eles emitidos, a non ser dos que por non iren rubrados, enténdense que son da Redacción.

SUMARIO

A vella Fanchuca, por Castelao; *Meditación do Sant' Yago*, por Ramón Otero Pedrayo; *Airiños, aires*, por Noriega Varela; *Poesía*, do Marqués de Figueiroa; *Un vilancico galego no ano 1818*, por Armando Cotarelo; *O paspallás*, por Xosé Filgueira Valverde; *O Amor*, por G. Díaz Herrera; *Noite de trunfo*, por Leandro Carré; *A castañeira de Santiago*, por Felipe Fernández Armesto; *Festa no ceo e na terra*, por Augusto María Casas; *Santa María de Cambre*, por Anxel del Castillo; *Cantos populares da Bretaña*, tradución de J. Núñez Búa; *30 F.*, por Fernández Mazas; *Notas pra un estudo da Urdiñeira*, por Anxel R. Cerdeiriña. Dibuxos de Castelao e Fernández Mazas.

LEA VOSTEDE

A NOSA TERRA

IDEARIUM DAS
IRMANDADES

Administración Real, 36 — A Cruña

Dr. MOSTEIRO

Médico
Odontólogo

Medicina e Cirurgia da boca -- Electricidade -- Rayos X

A Clínica Dental mais completa de Galicia

SÁNCHEZ BREGUA, 5

A CRUÑA

LUIS FÁBREGA
DROGUERIA E FARMACIA
Progreso esquina a Luis Espada
OURENSE

MERQUE VOSTEDE
Plumeiros RAFIUM
De mais dura que os de pruma e limpa millor
Vêndense en todos os estabelecimentos do ramo
Andrés Perille - OURENSE

Reloxeria ZENITH

Máquinas parlantes, Discos, Agullas
e Accesorios

M. Calviño
OURENSE

A mais económica de Galicia

AXIÑA
APARECERÁ

HOSTIA

POR
ARMANDO COTARELO

SANATORIO QUIRURJICO

DIREITORES

Manuel Peña Rey
Ginecología e Partos

José Mosquera Blanco
Cirurgia geral
Especialista na gorxa, nariz e ouvidos

Situado frente á Alameda do Crucero, ten todas as condicións precisas.—Practicase toda clase d'operacións.—Dotado de todos os adiantos que pide a actual Cirurgia.—Modernas instalacións de RAYOS X para diagnóstico e RADIOTERAPIA superficial e fonda, con voltaxe de 250.000 voltios.—Aparello de Diatermia para tratamento de Anxietes, procesos inflamatorios, reumatismo, etcétera.—Lámpara de cuarzo para sol d'alitude e ultra-violeta para tratamento d'escrofulosis, raquitismo, alopecias, eczemas, etcétera.—Admítese embarazadas, e cóntase con material esterilizado para fora da cidade en casos d'urxencia.—Poden colaborar en todos os compellos, previo consentimento dos directores.

BODEGAS GALLEGAS PEARES E OURENSE

Vinhos finos de mesa: Tinto TRES RIOS. Blanco BRILLANTE. LOS GALLEGOS blanco e tinto
Macía e Valeiras, Apartado 18-- Ourense

AUTOMÓVILES

RENAULT (TURISMO e CAMIÓS
de 1 a 5 toneladas)

MERCEDES-BEUZ

CITROEN

HUDSON

ESSEX

REPRESENTANTE XENERAL EN GALICIA

MANUEL NEIRA - (Vigo)

N'OURENSE -- O REPRESENTANTE DA CASA

JUSTINIANO R. BOUZO

Motores & Máquinas CELTA

MARCA REXISTRADA

Suministros industriales -- INSTALACIÓS

Gasolina, Petróleo, aceites pesados SHELL

Cubiertas - Cámaras - Macizos BERGOUGNAN - MICHELIN

José Ramón Pérez Cid

Progreso, 54 e 90 - OURENSE

Gran Fábrica de Calzado

DE

ANGEL SENRA

Casa fundada no ano 1879

CAPACIDAD: 1.000 PARES DIARIOS

A CRUÑA

Sucursales: A CRUÑA - VIGO - FERROL

USE VOSTÉ DE COTE
Crema dentífrica "ORZAN,"

É MOI AGRADABRE

É DESINFECTANTE

É INOFENSIVA

É... GALEGA

Entre as de outa calidade, é tamén a mais económica

TUBO: 1'50 ptas.

O IMPORTE DO TIMBRE A CÁRREGO DO CONSUMIDOR

Véndese en todas partes

DROGUERÍA

Sucesores Eudoro Pardo Labarta

ESPECIALIDADES FARMACÉUTICAS

PINTURAS

PERFUMERIA

Puerta del Sol, 14 - Vigo

Casa RODRIGUEZ

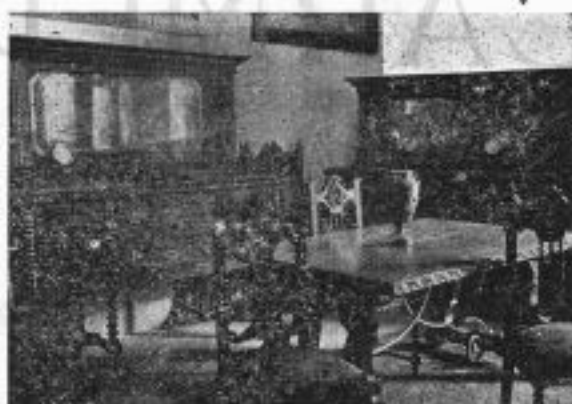
Progreso, 97 -- OURENSE

TELÉFONO 83

Comedor

Renacimiento

hespañol,

da Casa

Rodríguez

d'Ourense

Esta Casa, a millor de Galiza na sua arte, ten sona dentro e fora da nosa terra pol-os moblaxes de luxo, que traballa EN TODOL-OS ESTILOS ANTIGOS E MODERNOS, entrepretados con fino gusto e fonda coñecencia das artes suntuarias de todol-os tempos e naciós

Ten exposición permanente de MOBLAXE ARTÍSTICO, e fermosas TAPICERÍAS nacionás e extranxeiras, mais traballa tamén en MOBLAXE ECONÓMICO, do que ten unha importante seición.

Encárgase ainda de faguer ISTALACIÓS de Cafés, Bars, Hoteles e calquera caste de traballo achegado á Ebanistería. Pódenselle pedir ESTUDOS e PROIEITOS.

AUGA DE COLONIA

"LA CARMELA"

para teñir as canas

BOMBONS DE CREMA XIADA

NANOUK

P A T E N T A D O

"Los Castellanos"

Rúa da Oliva

Pontevedra

VISITADE O

S U N T U O S O

Gran Balneario de La Toja

Anuncios de Publicidad

ABERTO DENDE O 1.º DE SAN XOHAN O 30 DE SEPTIEMBRE

F. ROMAN E SACO

DROGUERIA

e FARMACIA

Pereira, 19

Telefone 28

OURENSE

BOLETIN MENSUAL DA CULTURA GALEGA

Ano VIII ★ Ourense 25 Xulio 1926 ★ Núm. 31

A VELLA FANCHUCA

ESTA morea de pedras e tellas, de latas tomadas e táboas podres, que semella un cortello abatido, foi o tobo en que viveu moitos anos a vella Fanchuca.

Esta figueira de ponlas ensarilladas foi o amparo da vivenda. Os figos ninguén degaraba comelos porque sabían a miseria.

A vella Fanchuca pregaba de porta en porta, alá cando nas nosas aldeas había mais fartura de pan que de diñeiro. Aínda era no tempo en que cada esmola recibía un bico de quen-a daba e outro bico de quen-a collía; porque as esmolas non eran cachos de cobre acuñado, que eran codelos de pan ou espigas de millo.

A siñá Fanchuca, por ser tan probe e tan vella e por estar tan perto da morte, ía tornándose terra e xa se confundía de lonxe co-a lama dos camiños. Mais a vella Fanchuca sabía remozarse o día da festa prendendo na roupa moitos remendiños bonitos: adobíos da sua probeza, que o sol e a choiva de tod'o ano ían trocando en novos farrapos terroeiros.

A vella Fanchuca contaba máis de catro veces vinte anos e portaba nas roupas os remendiños de total-as festas, talmente como levan as plumas os paxaros cativos.

A primeira mostra de probeza que fíxeron os meus ollos foi a siñá Fanchuca e dende aquela viven tan aparelladas na miña memoria a vellez e a miseria que aínda hoxe todol-os vellos enrugadiños parécenme probes de pedir pol-as portas.

CASTELAO

MEDITACIÓS DE SANT'YAGO

ÉMBROME hoxe da
serán lonxana
na que chegaba
cos meus con-
discípulos á pe-
quena estación
de Barbantes.
Unha lembranza
que non xurde
com'unha néboa
feble, apenas
percibida, no

decorrer de sombras, d'asociacións malnas,
de repentementos, de pormesas i-esprón-
zas sen figura que enchén esta serán d'hoxe
pasada á veira do braseiro a carón de libros
valciros pol-o momento de significanza... Sinón
que é unha lembranza viva, con todol-os ca-
rautes d'unha realidade presente, urxente,
imperiosa. Alento no ar d'aquela serán morta
xa hai tantos anos.

Finaron as vacacións de Nadal i-os estu-
dantes do Preparatório voltaban pra Sant'Yago.
Foran os meus compañeiros no Instituto e inda
viviamos na irmandade criada no unánime
espartar das nosas vidas. Eu era estudante
por libre. Soilo ía co-iles hastra Barbantes pra
dend'alí rubir á miña aldeia. E sentía con fon-
do desacougo que nas manelras ben conosci-
das i-estimadas de todos íles había unha cousa
nova; mais no tono e no matís que no propio
contido das verbas. Cando o tren saíu, i-eu
quedei na pequena estación, algunha cousa
sentín que me fixo *mirar* craramente o meu
isolamento. Íles eran estudantes de Sant'Yago;
xa non vivía na súa intimidade; faltábame
rubir unha estaxe superior na vida. Foi unha

data na miña mocidade: por primeira ves
considereime lonxano d'ús rapaces c'os que
me cingúa un agarimo tan enfranabre que nos
derradeiros anos do Bachillerato sentía bágoas
nos ollos ó pensar no día da separación, nos
primeiros tráxicos pasos por difrentes cami-
ños.

Rubindo a costa dos piñetales, ó compás
do erguerse das montañas no horizonte mais
espallado a cada volta da estrada; íbame en-
chendo de ledicia, saudosa un sentimento de
Sant-Yago. Aquela noite dígneme conta de coma
Sant-Yago látexa (son tan amplias e fondas as
vibracións da súa y-alma!) en todol-os currun-
chos de Galicia. Na miña casa aldeán xurdían
lebranzas cmpostelás; na casa qu'eu inda
percorría com'un nenó e' con ollos de rapás
ollaba a paisaxe doce que fai o xardín de ro-
seiras e buxos sobro fondo dos arborados e
das searas. Inda levaba loito por meu pai. No
despacho tristéiro, acugulado de lebranzas,
inda estaban tal coma il as deixara os feixes
de cartas, recortes de pródicos, fotografías
ameradas pol-os anos, libros dó tempo da
estudaintina. As cartas do meu abó ó seu fillo
foran pra min de fírentes evocacións n-aquiles
días d'isolamento e maleaconía. Gádoas na
mesma caixa. Teñen os sobres pequeniños, un
pouco blongados, pechados con obletas; levan
o franco d'Isabel II e din: «Sr. D... cursante en
la Universidad de Santiago».

Eu maxinaba a carta indo de mau en mau
pol-os carteiros labregos hastra chegar ó coche
correio. O estudante vivía na rua de Mazare-
los. Cando fun a Sant'Yago procurei con áncia
aquela rua i-atopeina en tudo igoal ó que pen-
saba d'íla: pequeneira, sinxela, casiñas un

pouco somellantes ás dos portos (Muros, Bayona, Pontevedra) diferente pol-o caraute mais pechado propio de Compostela e pol-a falta dos balcóis sinxelamente adornados que parecen agardar, nas casillas da velamar, a chegada da onda levián da marela. N-ista rua de resoantes laxos, de farol afeito a bolar n-outro tempo lús de posibre drama sobre dos bultos dos conspiradores, vivía o estudante. Meu pai. Era probe, soilo lle mandaban da casa dous-centos réis ó mes. Pol-as cartas, pol-os retratos, por notas soltas deixadas en librelas, por anacos de conversas e de lembranzas que lle tiña ouvido dende nenño e que dend'aquella data xurdíanme ordeados na memoria, figurábame cando meu pai ía car'a Sant'Yago n-unha mula guiada a pé pol-o Sr. Estebo da Pobanza, un home qu'inda eu vin tolleitiño, enfiando cebolas ó pé d'un cabaceiro, n-un sol-pôr d'outono.

Unha noite chegaban a Lalín. Xa dend'a campía ouvían o bater do tambor. A Guardia Nacional estaba formada na estrada, saían propios con plegos pr'os alcaldes. Era a Revolución de Setembre.

Nos viaxes sentían ouvear os lobos, cruzábanse con inquedantes fatos de mornos viaxeiros, rescibían de cheo a lampada d'ollar analítico dos espías de ladrós, negrexaban ó empardecen as cruces que sinalan o sitio do crime. Mais tamén o alento forte dos vals montesíos viña carregando o recender ledo das carballeiras e das colleitas, o xamón de Tras-Deza i-o viño chirlán i-escumoso agardaba nas pousadas, sentíase correr sobr'as xesteiras o vento, sempre mozo, das serras.

O estudante tiña a lús acesa a mór porción da noite. O Sant'Yago d'entón asulagado na moura sombra das pedras e da noite, resoaba de berros de villéus, de canciós politecas, de serenatas románticas ás nolvás señorilas, ás costureiriñas da rua de San Pedro. A luciña do estudante na rua de Mazarelos caía riba da festa loira e riza, incrinada sobr'os libros. Neumayer, Mata, as leucióis clínicas de Trousseau no *Hotel-Dieu* de París. Que pensaría o estudante de París onde espicaba aquel doctor Trousseau, de maxistrais patillas? París: centro de ciencia, estudos inquedantes da Salpetrière, a Morgue, ruas formiguexantes dispostas a se cubrir de barricadas, bruantes cenas

d'emigrados (o polaco tráxico e calado, o atolado irlandés, o *carbonaro* incomparable mestre en revolucióis). París: outra Nosa Señora de ciencia e liberdade, Víctor Hugo no rochedo de Guernesey, miragres de vontade, o ecoar das pisadas de Napoleón, un mundo aberto ós rapaces de xenio... O estudante pensaba de seguro n-istas e n-outras cousas. Hai no sigro XIX un romantismo centifeco: seguindo a topografía das veas e dos musclos no cadavre, un estudante intelixente sentía, apeser das afirmaciós positivistas en moda nos espíritos fortes, un certo arripío, unha non confesada desespranza nada do firente contraste antr'o estudo triunfante da materia i-a formación espritoalista da raza.

O estudante tiña a verba fermosa, segura, limpa e forte. Fixo oposiciós a interno: riase, de vello, contando as circunstancias do seu triunfo contra un certo opositor noyés que chegaba cinguido de grande sona e con longas barbas médicas.

Os estudantes con barbas. É cousa que hoxe apenas podemos maxinar. Os estudantes d'entón tiñan moito de fidalgos d'aldeia. Entón os señores, probes ou ricos, inda se non apartaran do campo. Ca mocidade das Escolas entraba en Compostela o ar dos pazos, das aldeas, das ribeiras e das montañas de Galiza.

N-aquelles días, xa lonxanos, vivín o Sant'Yago da mocidade do meu pai. Era eu un neno enloitado. Paseaba pol-a solaina onde gosta demorarse o sol, ou soñaba no tristeiro despacho que tén unha ventana ó Norte e garda o grande mapa de Fontán.

••

A grandeza imperial de Roma non s'atopa en Sant'Yago; iste é un lugar eleito pol-o espírito, unha terra millor que un templo. Nas cátedras de San Pedro ou de Letrán fábase cón ar dogmático; definen, percisan, distinguen, ordean, condenan. De Sant'Yago non ten xurdido ningunha lei, ningunha obrigación pr'os homes. Certa cousa latea baixo do chán, certa vós ou arume irmán das voces e dos arumes que se forman no selo das almas individuais mais desemeillantes e lonxanas. A xente, ó espertar nas craras mañáns, co-a arela do perelínaxe compostelán, ven pra confirmare,

non pra deprender. No camiñar xúntase as arelas d'ús cas dos outros, i-a moitedume alongada pol-as estradas, vai criando unha compaña unanimidade de fé. Vénen sen dúbida e sen remorso, aixiña, en procura do chán ond'as fontes do sentimento corren celbes. Hai unha levitación en canto se descubren as torres xacobeas, ó pousar o pé no chán sintese coma o nacemento d'unhas azas leviás. As almas chegan ca seguranza d'unha confirmación. Mais pra iso, é preciso o camiño.

Camiño de perfeución. O andar é unha das defensas e das armas da virtude. Os grandes paseantes isolados alcanzan pol-os campos e pol-os camiños pra ir matando as serpes do pecado que medran i-engrasan na priguiza do corpo deitado. No longo camiño vanse sucedendo os hourizontes: no ritmo de costas e baixadas, no ritmo de terras espalladas e de fondos vals, a y-alma fai unha xinasia purificante. Moitas veces o camiño soilo vai criando seu fin e sua causa. Cicais certas emigracións de pobos e moitos desprazamentos non espiçados dos homes, non sexan senón a procura escuramente sentida da milloranza espiritual pol-a obra do camiño.

A grandeza de Sant'Yago non-a fixeron ríolas de doufores e si fatos de moitedumes; os cumes da santidad, da teoloxía, da guerra e do poder, viñan coma simples pelegris. O que tiñan de sinxelo, de especie espiritual cos mais do seu tempo era o elemento que se desenrolaba ó longo do pelerinaxe. A Vía Láctea non loce cas estrelas maiores: é tépedo locir, malno, tremoroso, é río astral de nebulosa espranzada, nova, xoven, indretemñada coma é propio das almas dos pobos.

O sonado retrato de Maurice Barrés por Zuloaga pón ó esguío e lanzal lorenés - perfil malencónico e domñador feito pr'a diplomacia dosigro Luís XVI, obrigado pol-os tempos a finas estratexias espirituales - frente ó roquedo de Toledo coroado por finas arquitecturas. A villa parés querer desaxuntarse do seu solar pra frotar, n-un éstasis, no ouro do sol-pôr. Mirase o esforzo o élan misteco querendo desprenderse en agullas góticas, finezas teolóxicas, desenganado poderío imperial da resilián-

za das roínas de mouros, das obras sabias apegadas ó chán pol-os mudéxares amigos do bô e vízoso vivir. Mais misteca que Toledo, chega Avila ó éstasis total-as serán no seu paisaxe núa, cuasque luar, feilo pr'as tolas penitencias de San Pedro d'Alcántara. Mais Avila ten os oitenta cubos da muralla, cintura que apreta o hábito dos penitentes.

Sant'Yago non quer desacougarse da terra nin se cingue de muros receosos. Está ben prantado no cerne do monte e as eireas e mosteiros viven co mesmo alento das penedias; a terra é santa i-os tempos feitos da mesma pedra non fan senón definiir, n-un xeito criado e artístico, o sentimento misteco da terra. O xerme da vila foi unha coba. Hai certa semellanza entre Sant'Yago e un campo de mámoas, ou unha penascada das serras, ou un facho da costa arrixado en cons, desfeto en illas. Ningunha vila hestórica millor prantada no chán. A terra, elquí, non é pecado nin a arte un elemento estrano, nin a orazón quer afastarse da terra na que reside a santidad apostóleca.

O sangue espiritual do chán galego florece naturalmente na penedia artística de Compostela.

••

En Sant'Yago respírase un ar campesio. Chegando dos tépedos vals ourensáns nos que os penedos traballados pol-as raíces das cepas gardan a quente raxeira de San Xoán, chegando das praias loiras das Rías, aire cheo da quentura do sol-pôr na mar, (en Ourense o sol sempre parece alomear no colo do ceo, nas Rías Baixas o raio derradeiro é o trunfante, un instantiño, dinantes de s'apagar, no curvo hourizonte das olas) sintese en Sant'Yago un forte arume de montaña. O vento chega en vibradoiros empuxes sucesivos por riba dos lombos das serras froridas de ericas, de xestelras, vai seguindo a fondura dos valciños sempre mollados criadores de bidueiros i-envolve a Sant'Yago co forte i-animador recender das carballeiras e dos cotos. A misticidade, o poder dos lugares eleitos ten unha clave de interpretación no estudo do ar que os cingue, cobre e penetra. É ben diferente o aire de Roma do de Venezia ou do sopro de forno d'Aleixandria.

Unha friaxe cristaliña cria o viver forte dos cumes. Os aires carregados d'augá mariña ó chegar ós coños de Sant'Yago, emocionase en brétema, en orballo. Síntese no rosto o bico da montana ó igual de cando rubimos un camiño encostado e chegamos diante d'unha casa fidalga. Na solaina ond'ó amo nos recibe, nas grandes salas, nas pedras da eira, teina un ambiente enérxico que fai pensar nas outas arelas, nas decisións destemidas. Iste ár de Sant'Yago ten ademais o sopro que sai das pedras: da pedra en si; tallada en grandes poliedros e dos espazos (claustros, naves, cúpulas, ruas, criptas...) cinguldas de pedra. N'iste espazos o ar gárdase en individualidades que batén nas frentes de difrente maneira. E pódese distinguir o ar da catedral, do acugulado no pazo de Xelmírez, do estancado na Quintana, do que vibra pol-o cantareiro empuxe das fontes nos pátios do Hospital.

Alóngase o convento de Santa Clara ó daco-rer da carretera. N'esta carretera da Cruña coma na veciña rua dos Loureiros: todo é longo, unha das pontas da vila cárra campía espallada e erma. O convento non vira pr'a carretera lnda que s'abran a ela moitas ventanas. Mira pr'o interior e pr'as hortas e pra Santo Domingo i-o Pico Sagro. Aquelas hortas teñen tudas unha tristeza de convento. Si non é o paraíso dos couselos, coma Belvís, é pol-o menos unha das insoas do silencio no grande archipélago de soedades que é Sant'Yago. Santa Clara - co Carmo; son as dúas primeiras probes ascéticas qu'están axoelladas na estrada da vila. Son ceguiñas milagreiras. Virxes cheas de ledicia do ceb espallado, da fé dos hourizontes cristaliños do Tambre. O convento, a eirexa é unha obra rara. Toda xeometría: feita d'unha maneira de tolería de sólidos, unha cristalización de cubos, dados, pirámides, unha cousa cubista. No cima un tonelete parés perder un equilibrio inestable. Parés que vai cair rolando, cristaliño, infantil, xogo de nena cándeda. Dentro hai un camiño sempre verdecente, ca herba que nasce non antr'as xuntas das sepulturas que é herba difrente, s:non de ermida campesía. Co-ise camiño teñen d'a-bondo as relixosas pra lembrar o úneco do

mundo que poden lembrar as monxas sin doer: a nenez, cando xogaban cun cordeirito no campo semellante da súa aldea, un canciño. Aquela herba sémpe está igual. Fíxen d'ela os moscardós d'outono. Ten o verdor das herbas d'amor que sementan na auga as raparigas. Alí está enterrada unha abadessa fiela de Muley Hassan. Unha granadina enterrada n-un glaciario. O convento quedou deserto na guerra dos sete anos. Entón o vento entrou libremente. De seguro unha cabrita paceu na herba do campo.

En Sant'Yago hai un forte estrato de humus humano, pechado na feitura de nave ou de arca das tumbas, ou secularménte misturado nos vellos enterramentos co torrón primixénio. Un infindo censo de mortos figurá no padrón de Sant'Yago. De mortos pre e post-apostólicos. Dos primeiros, dos celtas loiros, afeitos a xuntarse ó pé das grandes carballas abás das que hoxe ruben litúrxicamente ó vello castro da Ferradura, soilo se pode dicir qu'o seu nome e súa hestoria son terra e coma tal os mais nosos dos nosos mortos. As cámaras dolménicas erixiron seus altares de laxes agarrimadas pol-a coberta de terra e sinxelamente participan do espírito caladamente musical do chán. Soilo os mortos do Medullo teñen unha sona hestórica. Os outros teñen vida cósmica da epopeia sen versos dos nosos orixes.

O Apóstolo é o Grande Morto de Sant'Yago; os seus ósos, o seu probiño esqueleto canso das loitas avanxélicas, enchen o solar da cidade. A súa santidad comunicouse a toda a Terra i os que cavaban facíano con certo fino e respeito, moi amodiño pra non lixar o chán apostólico. Sant'Yago fíxose vila com'unha roseira que medrara riba d'unha sepultura. Mais a lembranza namorada, admiradora, simbólica que teñen en toda a parte as sepulturas, foi eiquí lembranza i-espranza viva de fé. Sant'Yago leva o nome d'un dos mortos que mais viven na conciencia europea e ten na humanidade un prestixio maior que o das Constantinoplas, Aleixandrias e Seleucias.

Os mortos de Sant'Yago foron nados en moitas terras lonxanas; cantos peligris chegarían ca íntima arela de deixar os seus ósos n'iste cemiterio ecuménico! Primeiramente foi

a cidade unha colonia de mosteiros arredor da Basílica: os primeiros moraxes tiveron o primeiro cemiterio. Logo as eirexas tamén se cinguiron d'un valado de cobas.

O cemiterio da Quintana baixo a música poderosa - de pedra e bronce - da catedral, ó pé dos muros teolóxicos d'unha das *Summas* de granito dos beneditinos, ten certo carate de burguesía civil. As cobas n-iste centro da vila seguiron preto de todol-os movementos, ouvindo os falares de tudo o mundo. O cemiterio de Sar é campesiño, labrego. O vello de Bonaval, ó pé das fiestras lanzaes de Santo Domingo é un cemiterio romántico. Logo cada eirexa, cada mosteiro ten a súa asamblea saudosa de sepulcros.

Compostela non se pode entender sen os seus mortos. Falan as pedras das cobas co mesmo grave i-eterno tema do soar da torre Berenguela.

O Sar homildoso e sinxelo cruza cego as campías verdecentes sen saber da vila ilustre que o cobre de poderosa sombra.

Van decorrendo sobr'as laxes os frios cristais da y-auga virxinal: criada na fría rexión do ar, no seo das nubes pelengrinas, refeita no duro cerne dos granitos eternos. A pedra conmovida da montana déixase penetrar pol-as augas do ceo que logo rexurden en fontes de bágoas. A corrente nai baixa chamando garimosamente todal-as augas do monte, vai criando un suco seu, un camiño afondado musicalmente, i-á súa voz todal-as augas pequenas vanse chamando e xuntándose e din: «imos en procura da nosa irmán». Choutando pedras, encorada en lameiros, vai descendo a y-auga dos cotos. As raíces dos torbiscos, os torgos dos amieiros, báñanse na fresca corrente, alma da terra, i-o cantar dos piñeirais

aconsella ca grave vós dos bardos o camiñar atolado das augas.

Regueiros saloucantes no rochedo, regueiros musicales dos lameiros estrelecidos de corolas irmás das estrelas! Tamén o camiño de Sant'Yago é un regueiro de lus no lameiro frorido dos ceus.

O río xa forte baixa do alto com'o lobo, com'o pastor montesio en procura da farta beleza do val garimoso. As montañas mirano pasar com'os pais miran os nenos xogando os homes.

O río sinte a escravitud das pontes e por iso baixo d'elas pasa caladamente deixando de cantar por non dar gosto ó nemigo.

A sombra de Compostela no sol-pôr baixa medoñenta com'unha mau que viñera refrescar na y-auga virxe a quentura ardente do seu sangue: a mau formada pol-os dedos de sombra das torres. O río ó sentir en si a sombra vóltese mais frío, ten frío de medo e soilo se contenta cando no ceo nascen as fontelas estelares e pasou aquela sombra frieira de pedra.

A y-auga corre e ben sabe onde vai: vaise afundir e dilatarse n-un nirvana ideal, verdecente e infinito. Alí descansará da súa carreira nos recunchos e seos da mar d'Arousa espallada mainamente antr'as loiras pralas i-as verdecentes terras.

Indefrente a Sant'Yago, soilo ten o Sar dous instantes de pracer que lle dan o vivir imorreidoiro da lembranza; Leva ó mar a Saudade de duas almas: a da eirexa campesiña e graciosa que lle dá o nome i-a da veiga de Padrón bañada pol-a y-alma de Rosalía. Os vellos misioneiros de Herbón escoitan na noite o pranto do Sar e o seu canto coral vai rimado pol-o salado saudoso do río.

RAMÓN OTERO PEDRAYO

O Dr. MOSTEIRO

Trasladou a súa Clínica Dental a Sánchez Bregua, 5 -1º. A Cruña

Airiños, aires...

*Pasan os aires que increpou a ousada
Musa qu' é carpazona de por vida;
Pasan ulindo á herbiña, ó sol curada,
E a frouma dos piñeiros desprendida.*

*Saudade - oh, a Triste? - que a espreitar
[s' asoma,
Debullándose en bágoas, lles acena...
(É a sua almiña un delicado aroma,
Emulo dos perfumes d'acucena).*

Acénalles, mais... pasan!

*D'o Rodeiro
No mais ermo cantíño, un sabugueiro
Mostra abelorios nas miudiñas frores...*

*E ¡nin reparan!: son indiferentes
Ó enlevo d'as doñás relucentes,
Y-ó pranto qu'amargura ós ruiseñores*

ANTONIO NORIEGA VARELA

A Eugenio de Castro, poeta,
lembrando con él outro poeta;
seu biografiado Feliciano do
Castiño; o vidente cego.

¡Cantos ós ceguiños,
ceguiños de todo,
ós cegos da y-alma
ós cegos do corpo!

*Todos chámanlle coitado
A quen perde o millor don;
¿onde há don com'o da vista
entre cantos Deus nos dou?*

*Mais ¿qué val ollar as cousas,
- cantas andan d' arredor -
se levados pol-o alleo
e quitando do de nós
damos tant'o ruín e d'oxe,
e tampouc'o de despois?...*

*¡Mal dixéralle coitado
a quen garda o millor don,
e, cegando pr'o de fora,
sempre a ollare no interior,
que, co espíritu, no invisíbel
a enmortal postrer visión!*

*Ventura dos cegos,
ceguiños do corpo,
se teñen da i-alma
ben craros, os ollos!...*

MARQUÉS de FIGUEROA

A úneca publicación
de novelas galegas que ve a luz na nosa terra é

L A R

onde colaboran os mellores escritores
Se vostede é amante das boas lêcturas e quer conocer
o que hai de mellor na novela escrita na nosa fala

Suscribase a LAR 1'60 os 6 números

Real, 36 1.º — A CRUÑA

Un vilancico galego no ano 1818

(NOTA LIDA NO SEMINARIO DE ESTUDOS GALEGOS)

Son dono de un pequeno ms. de 12 follas en 4.º sin foliar, de boa e crara letra dos primeiros anos do século XIX que di:

† *Letras de los Villancicos, que se han de Cantar en los Solemnes Maytines del Sagrado Nacimiento de Nuestro Redentor Jesu-christo en la Santa Iglesia Catedral de Mondoñedo. Puestas en Música pr. don José Basanta y Pacheco Racionero Mro. de Capilla en la nominada Sta. Iglesia. Año de 1818.*

Como seu título indica, o folleto contén sómentes a letra de oito vilancicos, sete dos que andan redactados en castelán por un modesto poeta anónimo e con siguranza local. Mais o octavo é galego e di de esta maneira:

VILLANCICO ULTIMO

TONADA GALLEGA

Vamos a Belén, amigos,
Vamos qe. a noite está crara;
Mingos leve as Castañolas,
ô seu pandeiro Pascuala.

Tods. Vamos a Belén, amigos &
Cantemos ô Rey dos Ceos
novas e alegres Tonadas
a o son da gaita gallega
con Muñeiras e Alboradas.

Vamos a Belén &

¡Ay que Neno tan bonito!...
¡Que cariña tan galana!...
Nunca Neno tan hermoso
viron as nosas montañas.

Vamos a Belén &

A Nay que pareu tal Fillo,
por sempre sexa alabada:
¡Que cousiña tan garrida!
¡Ave María de gracia!

Vamos a Belén &

Miña xoyal... deitadiño
nun pesebre sobre pallas
está pobriño, e desnudo!
un boy ¡meu amor! o abafa.

Vamos a Belén &

Mais el chora... miña prenda!
Cala, queridiño, cala;
as tuas lágrimas parecen
as perlas que verte a alba.

Vamos a Belén &

Eu dareille pra cubrirse
a pel da cordeira branca:
¿Quen veste o campo de frores
desnudo sofre as escarchas?

Vamos a Belén &

¡Ay Dios! o Neniño chora
e o coro de Angeles canta...
Non entendo estes misterios,
nin podó falar palabra.

Vamos a Belén &

Por fin veña unha copiaña
que a noite está de geadá,
escorrentemos o frío;
en honra do Neno vaya.

Vamos a Belén, amigos,
vamos que a noite está crara;
Mingos leve as castañolas
ô seu pandeiro Pascuala

Finis

Asegún pode ollarse a obra é de sinxeleza infantil e redactada en abominabel galego; mais como de esta data son tan contadas as manifestacións literarias no idioma das cántigas non debe bolar-se en menosprecio a ningunha.

É interesante a ortografía da presente, nin un apóstrofo só, nin un só guión de enlace. O autor non-os percisou. Do mesmo xello debe repararse como o soído de x escribíese con x. Non embargante as verbas *geada* e *Angeles* aparecen con g.

ARMANDO COTARELO.

EU SON DA TERRA CELTA...

Eu son d'a terra celta d'as néboas e d'os fumes,
d'os días de Sol, mornos, d'as noites de luar...;
a d'as frocidas veigas, a d'as inxentes cumes,
d'os regos bulizosos, d'o maino ou rouco mar.

Eu son d'a nobre e forte Galicia, a malfadada,
a d'as morriñas santas, a xenerosa fiel;
d'os xeórxicos nouturnios, de musa namorada,
baruda de costumes, fidalga de broqué.

Alí, d'a lus enxérganse acesos respradores
d'a miudiña brétema pol-o cribado túl;-
orquestran os outeiros, seríns e reiseñores,
as noites son caladas, o ceu de dombo azul...

Cecais, s'a fé vos guía, cal milagrosa estrela,
que no sidério espazo a un santo aloumiñóu,
irés de pelengrinos á nobre Compostela
a orar onde o Apóstole groriosa crita achóu.

Entón verés os montes cubertos de ramaxes,
as prácidas ribeirás qu'o mar bicando está,
xardíns esverdexantes, campías e paisaxes,
e populosas vilas qu'o mundo amira xa.

Contemprarás d'os castros as poétecas ruínas,
románecas igrexas, sagrarios d'a sua fé,
roseiras y-arboredas que croben as colinas,
e prateadas augas que cantan ô seu pé.

Oirés as brandas trovas que ríman seus poetas,
as lendas e fazañas d'un pobo que loitou,
a hestoría d'os seus sábeos, seus nautas, seus ascetas,
e como, pol-a pátreia, a liberdade amóu.

Alí témprese a y-alma n'un padescer sin nome,
n'un matinar sin trégola, xa cansa de sufrir;
escrayos d'o terruño, é un heroi cada home,
e martre a compañeira qu'endolza seu vivir.

Alí, d'os seráns fuscós, ocasos misteriosos,
seréas alboradas de vago amanecer...;
nostálxicos os ceos, os vales saudosos,
mimoso seu linguaxe, inxénuo seu querer.

Por iso somos tristes; por iso, anque alexados
d'o vello terrón nunca podémolo olvidar;
jun máximo feitizo nos fonde, namorados,
e no seu colo amante queremos acochar!

¡Bení aquel chan querido qu'unxéu os meus amores,
pr'a él eu teño un tempo d'amor no corazón;
consólame n'as cóitas, amingua os meus delores,
e pon n'as miñas cántigas marmullos d'orazón!

LISARDO R. BARREIRO

Do libro próximo a saír: *Escumas e Brétemas*.

FAI hoxe un ano que *LAR* fíxose cargo da impresión e administración de *NÓS*, e resucitou a meritísima revista creada no 1920 baixo a prestixiosa dirección de Vicente Risco e Alfonso Castelao, suspendida en 1923 por diversas circunstancias.

Neste tempo servíronse con regularidade os doce números correspondentes, ficando d'este xeito confirmada a esperanza manifestada entón de afincar unha revista de tanta importancia para a cultura e a espiritualidade da nosa Terra, da nosa Raza.

Coa axuda dos bós galegos esta grande obra seguirá adiante levando o nome glorioso de Galicia aos grandes centros culturais do mundo enteiro como representación da súa personalidade. Tamén como unha afirmación da súa existencia enxebremente considerada.

Querendo contribuír tamén á lumiosa celebración do Día de Galicia, publicamos hoxe este número extraordinario; e suplicamos a cantos nos axudan, a todos os que nos leen que continúen dispensándonos a súa atención e propagando esta revista entre as súas amizades.

Saúde e Terra

A ADEMINISTRACIÓN

O P A S P A L L Á S

DAQUELA liña eu pechado na gayola o paspallás que collera meu pai pol-o San Xohan antre os centeos dos agros de Sober.

A gayola pendurábase total-as mañans na porta do sobrado. A carón d'ela sentábase na soma do patín a miña aboa co argadelo, ca pateliña dos novelos e cas agullas da calseta. Rubia eu as escadas brincando en tornado da escola e topaba no patín, xuntos de cote, os falares decideiros, os contos l-os sonhos con que a miña aboa libertaba o seu espírito da prisión da vellés encadeirada e mais os voos foleiróns do paspallás a lembrar tempos ledos. Xuntara eu xa no meu maxín a vellíña i-o paxaro. Cando bicaba á miña aboa pasaba a man garimosa pol-as canas verdes da gayola como se o paspallás fose o arume, a fala, o xeito da miña aboa i-o aloumiñalo a aloumiñase a ela.

O paspallás é, de seu, por novo que sexa, un paxaro vello. Ten a vellice das follas do outono, dos ermos de carqueixas murchas. É como as balocas, as noces i-as mazáns reíntas que non teñen a mocidade do millo, do caño, do espadeiro, nen a ledicia de neno das cereixas e dos amorotes.

O malvis ten a vos chea e asubía asisadamente como un ome andado. O carrizo ten unha cántiga buladeira como o falar das mozas que fan bellada nos soutelos. O sirín ri ca gargallada rebuladeira dos picariños. O paspallás ten o besbellar das vellas que gardan na cara entallada de buxo, o sorriso adonai-rento e argalleiro dos rodicios. Emportiso cando a miña aboa falaba con aquel seu falar de relesía o paspallás revoaba na gayola magoando a testa nas canas e cando a miña aboa acaroebe a testa pra durmir no cabezal da cadeira, durmía no chan da gayola o meu paspallás, Don Rosende como era alcumado por nós.

Total-as mañáns cando o abrente do día escrarexaba o sobrado pol-as fendas das fiestras e das portas, Don Rosende despertaba a

casa co batelar da sua gorxa de madeira. Coi-daba cicais nos melros, nos carrizos e nas colovias que cantaban nas ponlas do noso pomariño. Arelaba tornare a voar pol-os centeos dos agros alongados de Sober. Tamén a miña aboa falaba a cotío no despertare das xeiros dos seus anos mozos.

Nun día de outono a miña aboa se non sentou no patín. No recanto do sobrado ficaron esquecidos co argadelo os novelos i-a calceta. Tamén quedou ali por ves primeira a gayola do paspallás sen se pendurare na porta.

Amoriefaguialle as voltas á miña aboa. Chegada a noite fixerome deitar. Non durmín. Eu coidaba que na morte a vida fluxa do corpo co sangue. Ca testa agachada baixo as sabáns camiñei pol-as horas de aquela noite medonfenta. Agardaba que a i-alma da miña aboa alomase ó pasal-as trebas como un foguete roxo. Non morrera aínda a miña aboa no abrente cando o paspallás escomenzou a sua cántiga cotián. Sentía que n'aquel intre morría a miña aboa. O paspallás seguía despertando o silencio co renxer de campana choca da sua cántiga, tesa como unha risada de vella argalleira e bulrista. No sobrado troupelexaron os pasos do meu pai. Calou o paspallás pra sempre. O meu pai entrou no meu cabán pra levarme a ver a miña aboliña moría. Tiña nas mans unhas pingotas de sangue.

XOSÉ FILGUEIRA VALVERDE

Pontevedra - Mes do San Xohan - Ano Santo de 1996.

O A M O R

O amor é a madeixa
Que se colle pra enmarañarse
E logo se deixa
Pra non cansarse;
E si se quer voltar a coller...
Ah! ¿Onde estará o novelo
D'aquel vello querer?...

G. DÍAZ HERRERA

NOITE DE TRUNFO

Na homilde sala de xantar de paredes caleadas, ante o guarda louza onde se reserva a baixela dos días de festa e mais un servizo de café, ambos regalo de boda, Herminia cose un vestidiño que somella de boneca, tan pequeniño é; un pouco arredada a mesa para recibir mellor a luz da lampada con abat-four de vidro dependurada do teito.

Ao mais levían bruido que sente ergue a cabeza e escolta. Somella algo desacougada. A campá do Concello xa tocou unha hora da mañá.

Pasan quince minutos mais e óese abrir a porta da rúa; despois rubir as escaleiras á modoiño para non facer barullo. Herminia érguese e vai abrir a porta, arelante.

Ernesto, resprandecente de ledicia, como aureolado pol-a satisfacción do trunfo, entra sorrindo, os ollos coruscantes.

Herminia. - ¿Qué?

Ernesto. - (*Selándolle a boca c'un bico*) Ben; moi ben.

Her. - ¿Gustou? ¿Apraudiron moito? ¿Chamáronte?

Ern. - Gustou, apraudiron; chamaronme ¡Cánto sinto que non estiveras alí!

Her. - Agradariame ire; mais non podía deixar os nenos. Xeliña despertou. Figúrate se vira qu'eu non iba á pé d'ela ¡pobriña!

Ern. - É certo; mais, estas satisfaccións tan grandes e tan íntimas parécenme incomprentas cando non podes ti gozalas ¿non ves que sobre todo son adicadas á ti, son un froito mais do noso amor...?

Her. - Outro día a verei. Hoxe confórmome coa satisfacción de sabere que gustou e que che apraudiron o teu traballo.

Ern. - As primeiras escenas pasaron en silencio. Un silencio ausoluto. Sentín frío; parecíame o silencio da morte. Desacougado daquela escoltei aos actores. ¡Oh! S'eu poidera comunicarlles

toda a emoción que me abalaba! Como se algún ser invisíbele me falara no ouvido, escoitei unhas verbas alentadoras: «O público escolta calado porque a obra interésalle». ¿Sería certo? ¿Sinificaba interés, atención, aquel silencio medoiñento? De súpeto estalou un aprauso, ao finar unha escena. O meu peito arfou; alentei ¡O público non sabe ben canto se agradecen e como se desexan estes primeiros aprausos no día do estreno! Despois a cousa foi mellor xa; algunhas risadas subrayaron as falas do actor cómico, e novos aprausos resoaron nun mutis. Ao romatal-o acto foi espontáneo e sincero o batcar de mans, e algunhas chamadas ao autor. fixéronme sair para agradecer a aquela simpatía con que foi acollida a obra. Os outros actos gustaron aínda mais. Moitos amigos acudiron ao taboado para me felicitar, entre eles tamén algúns señores cós que non falara na miña vida.

Her. - Arturo non faltaría?

Ern. - ¿Arturo? Engánaste. Foi precisamente un dos que nada me dixo. Mais me non molestou a súa ausencia do coreto de louvanzas. Ben sei que nestes casos non todos son sinceros e de cote abonda o esaxero, aínda n-aqueles que ao dal-a volta son os primeiros en desprestixiar a un. Arturo non apareceu á pé de min e non certamente porque a enverza lle roera no peito. Mais Arturo é tamén escritor, conocedor do xénero atoparía-lle á obra defeitos que outros non atinaron á ver. Ademais, sería un trunfo enorme se agradara en ausoluto á todos; eso aínda o non acadan os mestres para canto mais un principiante.

Her. - O comprendo; pero eu quixera que o teu trunfo fose o mais sonado.

Ern. - ¿Coidas que eu o non desexo?

Her. - Despois, mais e mais obras, e

moitas representacións de todas para poder nos vere libres de apreturas, de agobios.

Ern. — Non soñes, Herminia; ti vástes xa fora da realidade. Eso é máis difícil, imposíbele coase.

Her. — ¿Imposíbele? ¿Pois non cobras dereitos?

Ern. — Non cobro. Para lograr ver representada a miña obra tiveren que renunciare aos dereitos. Ademais outras diversas circunstancias impiden dar máis representacións.

Her. — ¿Daquela tanto estudar, tanto traballar para nada?

Ern. — Baixo o teu punto de vista, é certo, para nada.

Her. — Non te disgustes pol-o que che digo. Mais ben sabes que hoxe o diñeiro é todo. Xa ves: o médico dí que lle demos á Xeliña moitas xemas d'ovos e moito leite; ti mesmo precisas te facer un fraxe, que ese xa coase o non podo recosere máis... Tamén é comenente

que os nenos vaian moito á rua, e decote están metidos na casa por non podermos pagar unha criada... ¡Necesitamos tanto, tanto, aumentar algo os ingresos!

Ern. — Si, tes razón, tes moita razón; todo o meu traballo, todo os meus degoros para facer unha obra, esa obra que hoxe estrenouse e mereceu os aprausos do público, non é nada, non serviu de nada (toda a miña gloria de hai un instante derrúbase agora, na intimidade da miña casa, ante o fracaso, o enorme fracaso, do meu ideal que non sabe procurarse diñeiro).

Her. — Perdóame, Ernesto. Viñas ledos e son eu a que che causei un desacougo, unha dor, neste día para ti tan ditoso; perdóame.

Ern. — (*Bicándoa*) Non és ti non: é a realidade, é a vida... Anda, imonos dellar que xa é moi tarde; mañán teño que ire á oficina.

LEANDRO CARRÉ

A CASTAÑEIRA DE SANT-IAGO

(DE UN LIBRIÑO QUE ANDA LABRANDO F. FERNÁNDEZ ARMESTO)

De mañanciña, moi cedo, cando o lubricou silandeiro vai tanxendo mainamente as somas car'ás encrucilladas, i-os alxibes das campas repertos de noite sacúdense en afiados estremecimentos, a castañeira abre a porta da sua chociña, e mentras ela sai unha veta de crarlidade matinal métese zaramalleira a brincar ás catro esquinas co'as sarten i-os candís relucientes pendurados da espeteira.

Renquea a castañeira car'a o seu canto rua adiante, co tixolo vai peneirando a brétima adormecida, aínda baixó rendiví dos soportals.

Un fósforo estoupa coma un beixo roxo na faciana campante d'un difunto, os torgos comenzan a arder, as castañas douradas bateanse na cachoeira da chama, e un berro fino, alongado coma un sancristán, ¡quentiñas! arrebola de susto a brétima.

Car'á esquina da castañeira, por todol-os vieiros que circundan o Mundo ven o rixelo branco da mañanciña brincando a comba co'as montañas.

Pol-a rua empeza a desfilar un cortexo de luces que van quedando penduradas, coma d'un-a antena, da muradana da castañeira, tremante cal pingadas d'orballo.

O tinglado da castañeira — caixos coxos, palanganas vellas, fardos sucios — somellan un patíbulo funambulesco erguido pra cazar, co reclamo da fogueira, os pichons candoiros i-alborozados das luces, e retorcerlle, logo os pescozos, con xesto landruesca.

A tarde comenza a marcharse, pol-os vieiros que trillou a mañan, pesadamente. A man renegrida, dura, esquematizada, da castañeira, fia de cruces o bostexo que repite, con alxebralca proieición, e vilieu de enfrente.

A noite cega e fría enticu pol-a cibdade. Unha estrela, alá no ceo, i-o ollo roxo, sanguinoento da fogueira, faense guiños sospeitosos de conspiración, guiños revolucionarios.

Xea, todo se para atrecido. O fogon da castañeira quece amorosamente os pés espídos dos soportaes.

FESTA NO CEO E NA TERRA (1)

POEMA ENGBRE

Ao irmán LOÍS TOBÍO

A GAITA

*Pol-as estradas do ceo
que teñen lama d'estrelas,
ven a gentiña de somas,
de volta d'algunha festa.*

*Un aturujó ven valente
bica as meixelas da serra.
Cal perto de namorada
sospira a gaita galega.*

*A gaita, gaita, gaitiña
ten o punteiro de pérolas.
Tral-os piñeiros, a lua
tece saudosa mulleira.*

*Diante vai da gente, dona Margarida,
probe tolleitiña que non pod'andar.
Vai entre ramallos ben adormecida,
ben adormecida porque fai luar*

*Unha vella, vella, tuda recollida,
fala mui baijiño, di qu'ha de curar.
Un mocillo loiro chora ás escondidas
pol-a tolleitiña que non pod'andar*

*Jan non ven de festa, vai atafegado
na compañía aquela, triste namorado...
¡Jan n'ista romaje fai de sancristán!*

*E pol-os camiños, mouros cal mantelos,
vai a Margarida... brllanlle os anelos,
cánd'ergue as manciñas pra berrar: meu Jan*

UNHA CÁNTIGA

*Aló, baixo as carballeiras
se afoga o rin-rin da gaita...
Com'unha pomba ferida
voa d'un peito ista cántiga:*

*Quíxen amores e feño,
un noivo que me non quere
i-un noivo que non-o quero.*

LUAR

*Empolva a lua chea as pálidas meixelas
da probe rapariga malfadada;
l-adorna os seus cabelos con estrelas...
Nos ollos mil refrejos da terra aluarada.*

*Os mozos toleirós tecen cántigas,
cántigas de saudade e de tristura.
Pra dona Margarida as raparigas,
fijeron d'un ramallo a fermosura.*

*Ó longe, longe, berra a gente.
Baixo o craror da lua ferve o val.
O fató de festeiros ledamente
volta da romaría do Cristal.*

*E dona Margarida, probe dona,
olla pra Jan, é Jan home de ben.
Nas verbas homildidias d'infanzona,
o Jan, o probe Jan, n'a entende ren.*

*No ceo brila a lua. Nos camiños
unha linda rapaza tolleitiña.
Leva nas mans anelos e brinquiños.
No bico a verba doce da naiciña.*

O MIRAGRE

*Unha noite de Nadal, noite saudosa,
un meniño nasceu, fermoso, loiro...
Cando nasceu, morreu a rosa,
unha rosa nascida d'un luceiriño d'oíro.*

*A gente do lugar di dend'a aquela
que dona Margarida, malfadada,
morreu com'unha rosa n'unha estrela,
bicando o neno loiro na terra aluarada.*

AUGUSTO M.ª CASAS

(1) Este poema foi lido no Seminario d'Estados Galegos, a noite do 27 de Fevereiro do 1926.

ARQUEOLOXÍA GALEGA

SANTA MARÍA DE CAMBRE

Moitos son, pol-a súa importancia, os momentos de que pudéramos falar, prescindindo das nosas catedraes, que teñen historia ben conocida e foron xa ben clasificadas e definidas por cantos d'elas se ocuparon; mais en-

tre as moitas eirexas que espalladas pol-a nosa terra, consérvanse como lembranza de tempos fuxidos, ningunha ten pra min, de momento, a importancia artística, arqueolóxica e lexendaria que a de Santa María de Cambre.

Non é que precise como moitas o descubrila, que de abondo ocupáronse de ela as xentes sabidoras, nin que a súa historia teña pra nós tal importancia que haxa necesidade de investigala y-escríbila, non; é o seu propio mérito, o seu valor, a súa significación, que permiten clasificala como un dos moimentos mais interesantes da nosa arquitectura, e dos que mais poden definir as características do noso arte románico; sin que as verbas y-os xuícios dos que de ela se ocuparon, aforren o estudiala, porque non todos acertaron a entendela e poucos afinaron a ben describila. Por iso eu quero facer o meu traballo encol da eirexa de Cambre, sin que pretenda mais que contribuír ao mellor coñecemento da nosa arquitectura galega, tratando de fixar, dentro de ela, a significación e a importancia de un dos seus mais interesantes moimentos.

SITUAZÓN

Érguese a eirexa de Santa María de Cambre nas Mariñas dos Frades, no antigo Arcediado de Nendos, entre vales ridentes e fermosos paisaxes, preto do castro do mesmo nome, n'unha terra chea de lembranzas e de moimentos de outros tempos, espallados por en're os pequenos outeiros y-as revoltas, cheos de verdor e cubertos de carballos, de piñeirales e castiñeiros, que fan de esta parte das Mariñas, unha das mais fermosas da nosa terra.

Coroánnase os outos castros de Alvedro, de Melxigo, de Sigrás, de Sésamo, de Pravio, de Guisamo e de Iñás; consérvanse n'ela as eirexas románicas do Burgo, de Sigrás, de Sésamo, de Celas, de Culleredo e Vilaboa, y-os restos, románicos tamén, da célebre Baillía do Burgo de Faro, dos freires do Temple, que co seu poder tentaron a arrincal-a importancia da vila da Cruña; inda non caíron algús dos castelos feudales que á asoballaban e que erguían se n'ela, como a torre de Val de Veiga, coroada inda pol-o peituril y-as almeas; abundan os pazos vedraños, como os de Anceis, de Guisamo e de Cecebre, y-atravesan as augas do Mero, que rega as suas orlas, a ponte vella de Ceta y-a longa do Burgo.

A importancia, pois, que esta terra tivo n'outros tempos, foi moltísima, e a que oxe ten pra cantos aman o pasado, y-adicanse a estudial-os restos que d'eles se conservan, ben amosan a existencia de tantos moimentos, algús de gran interés pra nosa historia, como os que ás lixeiras indiquei tan soo pra que se vexa canto pode significare a eirexa monástica de Cambre, ergueita no medio de estas terras tan interesantes.

FACHADA PRINCIPAL

Encoi da etimoloxía da verba *Cambre*, que algúns outros lugares de Galicia levan, algo faláron certos autores, habendo quen discurre (1) que, por chamarlle os documentos medievais de este mosteiro, Santa María de *Calambre* ou *Calambrio*, tal vez veña de *Lambriga* ou *Lambrica*, a cidade que Pomponio Mela sitúa, según certo eulor, n'esta terra; e Cortés reduce a Cambre o *Cambrin* do Anónimo de Rávena.

A visita a este vello mosteiro é fácil e cómoda, pois non distando a vila de Cambre, a redor de uns doce kilómetros da Cruña, e tendo vía férrea, e boas carreteras que por ela pasan, así como casas onde ben xantar, é un dos paseos máis fermosos e agradables que poden facerse, sendo un dos puntos obrigados de turismo pra cantos recadan na Cruña.

BIBLIOGRAFÍA

Santa María de Cambre é un dos moimentos máis coñecidos pol-a súa importancia e pol-o moito que de él ocupáronse os autores, inda que algúns, si reconeceron e divulgaron o seu grande mérito, non acertaron sempre nin n'os xuízos que de él fixeron nin na época precisa a que o atribuíron. Quizais por esto mereza, máis que moitos, o concretarse ben canto a él se refira.

O P. Yepes na súa «Coronica» (2) feita ás veces sin coñecer os moimentos, nin os arquivos, e guiado moitas por aquela copia dos documentos y-aqueles datos que os monxes lle remitían, ofrécenos os primeiros datos históricos de este mosteiro, e fainos unha lixeira descrição da igrexa, da que nos di que está trazada como a de Santiago, e que detrás da capela mayor hay «seis ou sete capelas moy ben feitas» o que proba que ou non tomou ben as notas ou que llas mandaron trabucadas.

Ambrosio de Morales tan soo cita a igrexa de Cambre como Prioral de Benitos suxeto a San Martín Pinario, e falando da suposta *hidria* que conserva, él mesmo nos di que os datos que publica van según llos mandaron, que él non foi por alá. (3)

O P. Carbajo, que historiou o famoso mosteiro cistercense de Santa María de Sobrado, tamén por incidencia ofrécenos algúns datos pra historia d'o de Cambre, d'os que logo falaremos.

A primeira descrição que de él se fixo foi na «Ilustración Gallega y Asturiana» por Segade Campoamor, en 1881, (1) aproveitando os datos históricos do P. Yepes, e recollendo e publicando, coa interpretación de López Ferreiro, algunhas d'as inscrições que conserva, non todas ben copiadas; é a parte máis interesante de este traballo.

D. Bernardo Barreiro, en 1884, fixo, por nota a unha pequena monografía encoi da *hidria*, de D. Román Castro Arias (2) e por fotografía, a descrição da fachada e outros elementos da igrexa de Cambre, non sendo estrano, pol-o tanto que nos fale d'as ventás *bizantinas* e de seus *triples* ábsides, xuntando dúas inscrições en unha, cousa que Segade, de onde as tomou, non-o fai.

O noso mestre Murguía non debeu coñecer esta igrexa, pois limitase a citala como *bellísima* y-a dala como feita por Miguel Pérez no ano de 1194, según a xuntanza de inscrições que fixo Barreiro. (3)

López Ferreiro publica algúns datos históricos, e sin describi-la dinos, tamén por nota, que a igrexa «é unha das máis bellas da Diócesis», reproducindo nas súas, *Lecciones de Arqueología Sagrada*, algunhas partes da súa fermosa fachada. (4)

Fainos unha segunda e máis completa descrição de este moimento o Catedrático do Instituto da Cruña, Sr. Vicuña, en 1895, quen minuciosamente nos fala de cantos elementos o forman, de algúns con certa lixeireza, pois dinos que a fachada, que é unha das máis ricas da terra, é «parca, moy parca en ornamentación» e fálanos do «gusto árabe» dos arquiños de ferradura que adornan o roseón y-unha ventán, da «reminiscencia árabe» dos arcos semicirculares peraltados que separan as naves, do decorado *estalactítico* de unha ventán da

(1) D. Celso García de la Riega, p. 471 da súa *Galicia Antigua*.

(2) Tomo V, fol. 62-3.

(3) *Viaje por orden del Rey Felipe II a los Reinos de León y de Galicia y principado de Asturias en 1572* p. 117.

(1) Número 19 correspondente ao 8 de Xullo. No número anterior publicárase un ben grabado, a plana enteira, da fachada.

(2) *Galicia Diplomática*, t. II, p. 301.

(3) *Galicia y sus Monumentos*, p. 360.

(4) *Historia de la Iglesia de Santiago*, t. II, páxs. 267 e 261-2, e p. 274 del t. IV.— *Lecciones de Arqueología Sagrada*, páxs. 79, 82, 84 e 86.

fachada «a usanza musulmana» pra concluir decíndonos que o constructor de esta eirexa mostra moita afición «a o arte Musulmán». (1)

O ilustre arquitecto Lampérez, en 1903, fai a primeira crítica *técnica* da eirexa de Cambre, publicando o seu plano y-o seu alzado, e deducindo de eles a importancia arquitectónica do moimento, que describe e clasifica como da escola compostelán, meténdose a discorrir encol de quen poidera sere o Miguel Pérez, arquitecto que a fixo; mais estando o plano de

O mesmo autor, anos mais tarde, volve a definir y-a clasificar esta eirexa, dándolle a debida importancia, inda que ás veces erra en certos detalles que debeu tomar lixeiramente, pois nótese n'eles certo trabucamento cousa rarísima en tan ilustre arqueólogo y-arquitecto (1).

Villaamil e Castro, que tanto recorreu a nosa terra estudiando os nosos moimentos, e publicando tantos, non coñeceu o de Cambre, pois n'as suas «Iglesias Gallegas» limitase a repro-

PRIMEIRAS CAPELAS DA XIROLA, DA DEREITA

Lampérez, cousa rara tratándose de un home tan entendido, mal trazado na xirola, e fundamentalmente distinto de como é o moimento, a rectificación de él e de certos xuícios impóñen se, como logo veremos. (2).

ducire o plano de Lampérez y-a interpretalo en poucas verbas, poñendo tan soo, como xuício propio, que é a mais notable das eirexas ruraes de Galicia (2).

Miss Georgiana Goddard King, a ilustre profesora de Historia do Arte, en Bryn Mawr (Pensilvania), que coñece ben a nosa arqui-

(1) *Segunda excursión escolar. A Cambre*, traballo publicado no diario *La Voz de Galicia*, de Crutis, o 22 de Mayo do 1898 e reproducido pol-a *Revista Gallega*, da mesma cidade no número 296, o 18 de Santos do 1900.

(2) *Santa María de Cambre*, traballo publicado no *Boletín de la Sociedad Española de Excursiones*, número de Xunio do 1903, e reproducido pol-a *Voz de Galicia* do 22 do mesmo mes e ano.

(1) *Historia de la Arquitectura Cristiana española en la Edad Media*, páxs. 571-3, t. I.

(2) Páxinas XIX, 226, 227, 232 y 266.

lectura, porque aquí veu a estudiala, e leva publicado bastante das nosas eirexas, en unha das súas interesantísimas notas á edición que ela fixo en 1914 da «Gothic architecture in Spain» de Street, (1) describe con moita xusteza a de Cambre, e tanto n'esta nota como nas verbas en que, anos mais tarde, en 1920, volve por incidencia a falarnos de ela, señala certa extraña influencia francesa que lle atopa (2).

Con motivo da restaurazón, ben intencionada, que un dos derradeiros párrocos de Cambre D. Xaquín Sánchez fixo con fortuna, na xirola, publiquéi un traballo (3) fixando, de

descripción de este moimento na «Geografía General del Reino de Galicia». (15)

O valore de esta bibliografía está no orde histórico, nos datos, inda que poucos, por únicos, que suministran o P. Yepes, o P. Carballo e López Ferreiro; no descriptivo, tendo en conta a época en que cada autor escribiu nos traballos de Segade, Vicuña, Lampérez e Miss King; e no da crítica, o mais interesante e difícil, nos xuícos que formulou Lampérez, clasificando a eirexa como Compostelán, e Miss King, observándolle certa influencia francesa, opinións que no fondo poñen que coinciden; mais antes de estudiala, analizando os

INTERIOR DENTRO O CORO (A NAVE DA EIREXA DA PICTOGRAFIA E TAMÉN A DA EIREXA)

maneira concisa, o seu valore dentro da nosa arquitectura medioeval, señalando os erros do plano de Lampérez y afirmando con él, a influencia compostelán, que inda as propias cores do plano confirman.

E, finalmente, o Sr. Carré, aténdose a os xuícos de Lampérez e reproducindo as inscricións publicadas por Segade, fai tamén unha

xuícos alleos, imos facel-a descripción aténdose á súa estrutura arquitectónica y a cada un dos elementos que a integran, fixando antes, hasta onde se poida, a súa antigüidade.

HISTORIA

Poucos mosteiros habrá na nosa terre tan carentes de documentos pra súa historia como o de Cambre. Revisando as numerosas e valiosísimas coleccións diplomáticas publicadas, n'as que tantos e tan interesantes se deron a

(1) *Some account of Gothic architecture in Spain* by G. F. Street, t. I, páxs. 186-7.

(2) *The way of St. James*, t. III, pág. 408.

(3) *Monumentos antiguos de Galicia: Santa María de Cambre*, na *Voz de Galicia*, no número do 16 de Outubro do 1921.

(4) T. I, páxs. 717 a 719.

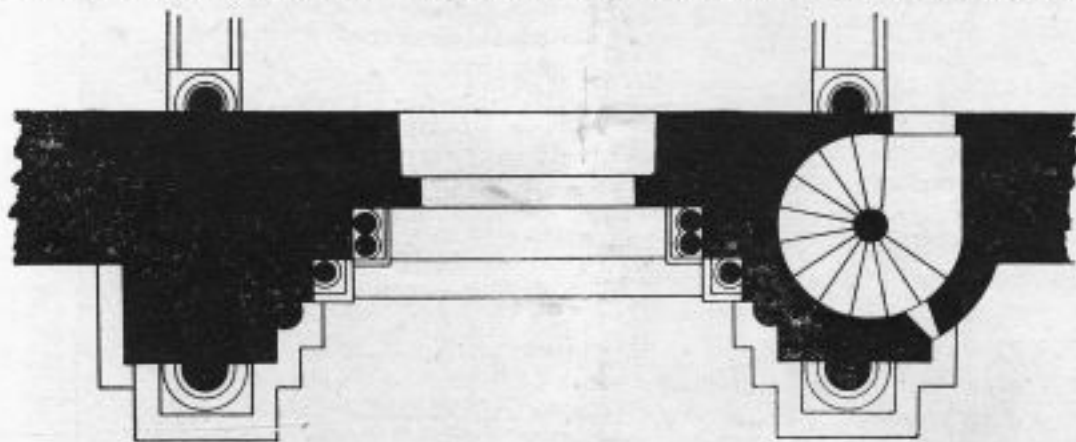
conocer, nin un tan siquera se atopa de este mosteiro. E no «Archivo Histórico Nacional» somentes gárdanse tres pergameos dos anos 1203 a 1413 e un legajo de papeles. Din, e teño por certo, que no «Archivo xeral de Galicia» consérvanse bastantes documentos referentes a cesións, vendas, etcétera, e hasta teño noticia de unha copia de un tumbó que se garda non sei dónde; mais a forma en que o dito Archivo se conserva, non permite de momento investigalo como é debido pra o noso traballo, que por outra parte, non quere ser precisamente histórico, sinon descriptivo.

Temos, pois, pra fixar o orixen de este mosteiro, que valernos de moitos datos xa conocidos.

O P. Yepes di que a primeira escritura do seu arquivo era do ano 942 e que n'ela consta

ro dos ditos abades seguiu no cargo o seu sobriño D. Nuño (ou Munio) quen entregou mosteiro, facenda y-escrituras a os seus irmans Gutierre y-Aloito.

López Ferreiro, que debeu ter á vista documentos, dinos que o mosteiro de Cambre foi fundado, ou restaurado, a mediados do século IX pol-os irmans o Conde Alvito (ou Aloito), Visteberga, Urraca e Odrocia (que Yepes non cita), a os que supón irmans tamén do Conde D. Pedro, o que desbaratou a os normandos cando por segunda vez viñeron a Galiza, enumerando con mais detalles que o P. Yepes, os bens que lle doaron, entre eles as vilas de Cambre, Elviña, Leira, Coiro e Taramancos e as eirexas de Roo, Boa e Sigrás; di tamén que as escrituras depositounas Aloito, na elrexa de Oyledo, de onde, por necesitalas, recolléron

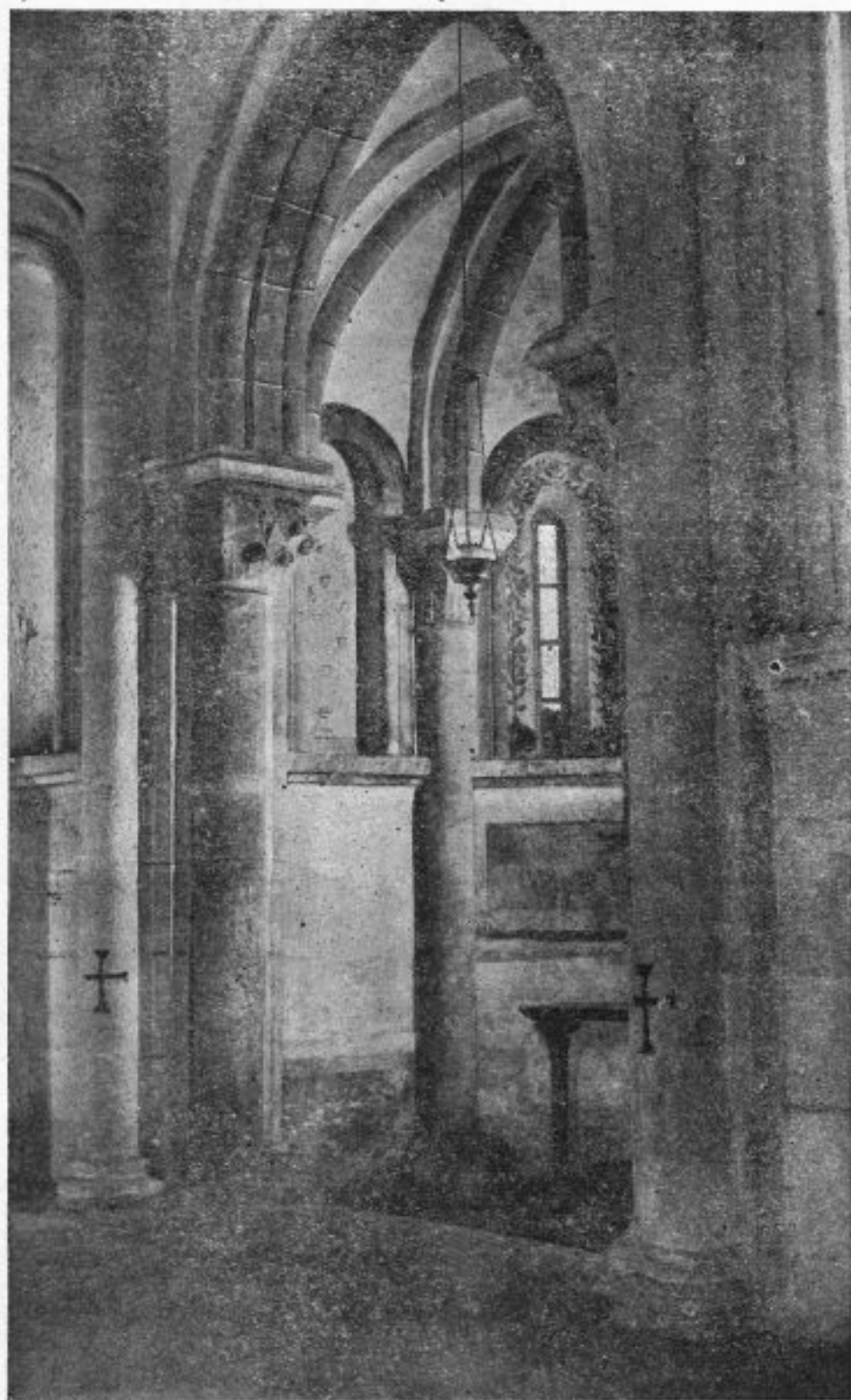

PORTA PRINCIPAL E TORRE

que dous irmans Gutierre y-Aloito, monxes, fixeron donazón y-entregaron o seu mosteiro de Sta. María de Cambre a Adulfo, Abade de San Pedro de Antealtares, e que n'ela se fai relación do Abade Nuño (ou Munio) e de outro, antes de éste, chamado tamén Aloito, quen cos seus irmans doña Westriberga e doña Urraca, véndose sin fillos, edificaron unha eirxa no lugar de *Calambre*, adicada a o Salvadore y-a Sta. María, dándolle un coto moi cumprido con seus vasallos e xurisdición civil e criminal, outro coto, o de Talamanca, xunto a Noya, e eirexas de presentazón. Fixa, pra que mellor se entenda, a existencia de dous abades chamados Aloito, un, o fundador, y-outro, o que incorporou o mosteiro de Cambre a o de Antealtares; decindo que a o primel-

nas os monxes mais adiante, en troques de 500 sueldos de prata que lle ofreceron a Alfonso III pra que llas deixara traere.

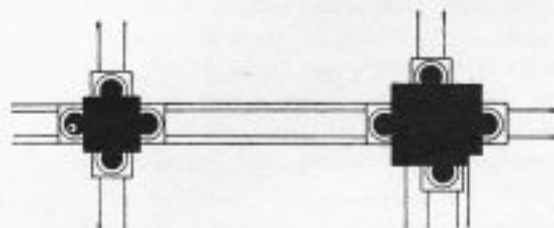
Mais adiante dinos, como Yepes, que os irmans Gutierre e Alvito (ou Aloito), agregáronno a Antealtares por encargo do seu irmán o Abade D. Munio á hora da morte según certo extracto da escritura de que Yepes nos fala, que viu entre os documentos de San Martín Pinario na Biblioteca da Universidade Compostelán, decíndonos que entre as cousas que Gutierre y-Alvito entregaron a o Abade de Antealtares, Adulfo III, figuran as escrituras que «seu pai recollera de Alfonso III. E añade que tamén protexeron a este mosteiro, Hermenegildo e Iberia, os fillos do Conde Pedro, e tal vez sobriños dos fundadores, que loitaron

SEGUNDA CAPELA DA IZQUERDA (DA XIROLA)

contra o mencionado Alfonso, n'unha d'aquelas revoltas da nobreza galega.

O P. Carbajo na súa manuscrita «Historia de Sta. María de Sobrado» feita pol-os moitísimos documentos que alí se gardaban, nos di que o mosteiro de Cambre foi fundado pol-os

PIARES DO CRUCEIRO E DA NAVE

ascendentes do Conde D. Hermenegildo (ou Menendo) e da súa muller a Infanta doña Paterna, fundadores do mosteiro de Cines, no ano 909, e do de Sobrado, no 952; e que o Conde D. Gutierre, sobriño do dito D. Menendo, que viviu pol-os derradeiros anos do século X, foi señor e dono do mosteiro de Cambre, sendo señora da «villa Calambre» por partixas, a súa irmán doña Elvira Aloitez, muller de Rodrigo Menéndez, o irmán do Bispo Sisnando II; esta dona, no seu testamento, feito no ano 959; deixa entre outros béas, a dita vila de Cambre «cun adiunctionibus suis» a o mosteiro de Sobrado (1).

De maneira que, sendo o primer documento do ano 942, como di o P. Yepes e confirma López Ferreiro, e decidíndose n'el que a fundación fixéronna Aloito, Abade (tío do seu sucesore D. Munio) y-os seus irmáns, temos de supoñer que un de éstos era o pai de D. Munio, o que recolleu, morto o primeiro, aqueles documentos, de Alfonso III, anos 866-909, como di López Ferreiro, e que pol-o tanto pode poñerse a fundación do mosteiro de Cambre, alá pol-os anos primeiros do século X, e non por mediados do IX, como supón dito escritore.

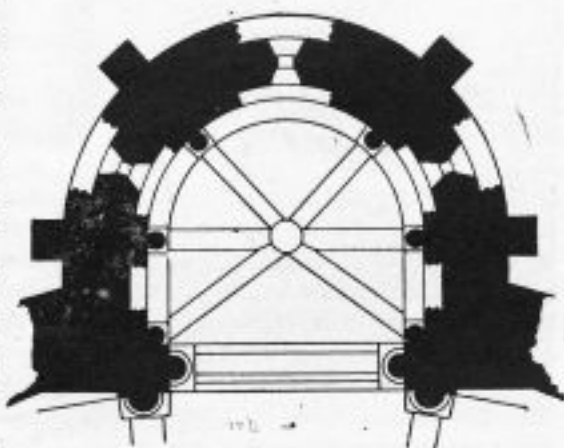
O que parece fora de duda é que D. Gutierre, o sobriño de D. Menendo, é o irmán do segundo Aloito que con el incorporaron a Antealtares o mosteiro de Cambre. Si se coñecen os orixinaes dos documentos e non as interpretacións de eles, poderíamos saber a ver-

dadeira relación familiar que entre si tiñan todos estes personaxes da nobreza galega.

Temos, pois, fundado este mosteiro, cando menos, nos comenzos do século X, no que tantos erguéronse en Galiza, (inda que de aqueles anos somentres se conserve enteira a eirexa de San Miguel de Celanova), e foi, pol-o que se dexerga, dos chamados de herdeiros, como casi todos os fundados pol-a nobreza n'aquelles tempos. É, pol-o tanto, Santa María de Cambre, unha das eirexas monásticas de fundación máis antiga de Galiza.

Dende seu orixen hastra mediados do século XII nada se sabe de este mosteiro; mais desde o ano 1141 aparece vivindo n'el, retirada, doña Sancha González, irmán do Conde don Gomecio, e muller do célebre Conde de Galicia D. Fernando Pérez de Trava, a quen pra elo, e durante a súa vida, lle concedera o mosteiro de Antealtares, do que seguía dependendo o de Cambre, en troques da eirexa de San Esteban de Morás (que inda conserva o seu abside románico) con todas as súas pertenzas, que tiña por concesión de Alfonso VII.

É posible que por estos tempos, e co a protección da importante casa de Trava, que non debeu de faltarlle, pois en 1199, doña Urraca

CAPELA ABSIDAL, A SEGUNDA DE CADA LADO

Fernández, filla do dito conde D. Fernando e da doña Sancha, deixa no seu testamento «marcan l ad opus ecclesie» (e os Trava debéron ser descendentes dos fundadores, si está no certo o P. Carbajo) adquirise a riqueza y-a importancia necesaria pra renovarse, a o del-

(1) Folio 66. O P. Carbajo era Prior claustral e limosneiro; escribiu a súa Historia pol-o ano de 1772.

xa de ser de herdeiros, ou pra fundarse de novo, como o foron os de Sobrado e Caveiro, e pra erguer, por aquel entón, a notabilísima eirexa que inda hoxe se conserva.

Incorporado o mosteiro de Antealtares a San Martín Pinario, de Santiago, en 1487, con él quedou tamén suxeto a dita casa o de Cambre.

DESCRIPCIÓN

Trazado—O seu trazado é de planta de cruz latina ou de brazos desiguales, como as grandes eirexas de Cister galegas, Melón, Meira y-Osera, ben acusados inda que non moi longos; con tres naves divididas, a un andar, en catro compartimentos desiguales. O presbiterio, que ten a o comenzo a forma de un rectángulo, é semicircular a o final, e ten, a o redor, unha coroa ou xirola (que das dúas maneiras din os documentos galegos), de trazado pentagonal na base, como si procedese de un octógono regular abríndose n'ela cinco capelas absidaes, de arranques paralelos que logo cerran en semicírculo, semellando, por fora, os ábsides das nosas eirexas románicas pequenas, e sendo o do medio de maiores proporcións que os outros.

Estructura—A estrutura arquitectónica de este moimento é distinta pra as naves e pra a xirola. Aquelas cúbrese, como en casi todas as nosas eirexas monásticas, Xubia, Bergondo, Mosteiro de Ramirás, Pombeiro e Cines, de madeira a dúas vertentes, inda que por dentro o tello da nave principal, por ben parecer, puxéronno chao; os brazos do cruceiro teñen tamén a mesma cuberta de madeira que cobre as naves, a dúas vertentes y-o centro, unha bóveda das chamadas baídas de ladrillo revestido, que pol-a forma, materiaes y-o cupulín que a coroa y-alumea, estános decindo que é de tempos máis recentes, con toda seguridade dos derradeiros anos do século XVII, inda que as proporcións dos piares que o forman, como observou Lampérez, por ter proporcións moito maiores, indiquen pol-a súa maior fortaleza, que o cruceiro, calquera que fose a súa forma, tiña de sere ou abovedado ou mais ergueito que os brazos y-as naves, como é casi seguro.

Carga a cuberta das naves nos arcos formos e transversaes que as dividen en com-

partimentos, e reciben este empuxe os piares compostos, de sección cadrada, con semisteos nos frentes, y-os muros da fachada e lateraes, n'outros semisteos que teñen adosados por dentro; grandes contrafortes rectangulares por fora dos muros, contrarrestan o empuxe lateral dos ditos arcos y-acusan a o exterior a estrutura das naves de esta eirexa. Mais pol-o que poida importar diremos que toda a parte superior das naves, xa pol-o incendio dos ingleses en 1589 cando desembarcaron na Cruña, ou pol-o que fose, aparece modificada, habendo perdido os muros toda a cornisa y-algunhas ringleiras de sillería, estando algú dos arcos feitos de novo, como os primeiros da nave do Epístola, entre outros.

É, pois, a estrutura das naves, como a das nosas eirexas de planta basilical: Moraimo, Mezonzo, Penamayor, etc.

O presbiterio, separado da xirola por uns arcos modernos a os lados, —temerariamente abertos si alí houbera, cando os fixeron, a bóveda que o cubre— e por fortes esteos monocilíndricos, ergueitos no fondo do semicírculo, ten bóveda de cañón semicircular y-a o final, unha de carto de esfera ou cascarón con resaltes radiaes, que dudo moito que ambas sean de cantería, e de selo, xa de feito non teñen a antigüidade do edificio; a xirola ten *bóveda* simulada, pois é de barroillo revestido, en segmentos trapeciaes de cañón semicircular divididos por arcos de cantería, uns, e outros seguramente de ladrillo revestido. Rodean esta xirola ou paso, a o comenzo, unhas escaleiras de caracol que levantan por entre os muros a o cume das naves, hoxe a o *desván*, dende os brazos do cruceiro; e as cinco capelas absidaes, cubertas con bóvedas de cañón semicircular, primeiro, e de cascarón, despois, sobre fortes nervios que apóyanse en esteos, e que a o exterior están contrarrestadas por uns esribos ou pequenos contrafortes de sección rectangulares.

Por fora, os muros, tanto das naves como da xirola, érguense sobre resaltes ou escalonado basamento, en parte fundido no chan, e por dentro rodéanos en forma de sentadeiro, inda que nas naves, como moitas das bases dos esteos, apareza soterrado e cuberto pol-o pavimento, como o estaba tamén, antes de descubri-lo, nas capelas da xirola.

Fachada—A fachada, acusando a distribución en naves, ten, ou tiña, porque un lle falta, catro contrafortes sencillos, de sección rectangular, mais salentes os do centro, para mellor cobixal-a portada n'a maior espesura do muro no vano central, y-unha torre cilíndrica apenas acusada por fora, y-aberta á dereita da porta-que hoxe leva á espadana.

Os ditos contrafortes centrais, como querendo xa encadrar a portada principal e compoñer con ela, teñen no fronte, y-hasta certa altura, fortes semiesteos adosados, de bases tóricas (unha lle falta) e de capiteles de grandes e vigorosas follas de acanto que volven en fermosas volutas de colaríño funicular no da esquerda, que algo deberon conter enriba, que

CAPITELES DA ENTRADA DA SEGUNDA CAPELA DA DEREITA DA XIROLA

hoxe falta, porque o voo dos capiteles ben-o dá y-o contraforte, que sube, o demostra; quizais un pórtico ou alpendre. Oábaco de estos capiteles volve pol-o contraforte e termina na portada.

Nos codelos, onde a porta comenza, unhos esquinales en forma de fustes, sin bases, teñen capiteles de follas mui recortadiñas e traballadas, como labor visigótica.

A portada é unha das mais fermosas das nosas eirexas medioevales. Ten arquivoltas semicirculares que limitan e decargan, un tímpano esculpido admirablemente cō *Agnus Dei* ou

Cordeiro pascual, con unha cruz procesional de palmas, dentro de un nimbo circular lobulado sostido por dous anxes voando, moi ben tratados y-entendidos, e c'un ropaxe solto, admirablemente feito; asunto que tamén vemos mais ou menos desenrolado nas portas románicas de Santiago da Cruña e Santiago do Burgo, Ferreira de Guntín, Sayar, tímpano que foi de San Pedro de Afora (de Santiago), Mezquita, e porta de paso ao claustro da Catedral de Ourense.

É curiosa, como recurso construtivo intelixente, e pra o caso, interesante, a descarga que fai do tímpano, con pequenas dovelas e coa separación completa do dintel, marcando n'este a liña radial dos salmeres do arco, e sendo, o dito dintel, apuntado no centro, como moitos pentagonaes, que téndose por franceses de orixen, chegaron a ter en Galiza unha importancia grandísima y-a ser unha das características da nosa arquitectura románica (eirexas de Carboeiro, Cuiña, Corticela, capela das torres de Oeste e palacio episcopal de Xelmírez).

Sosteenen o dintel dúas ménsulas con outros dous anxes, nimbados, ben esculpidos e proporcionados, o da dereita c'unha cartela vertical, y-o da esquerda c'un libro aberto, como as dúas figuras das xambas da porta principal de Santiago da Cruña, que representan o vello y-o novo testamento.

A arquivolta mais interior está traballada con pequenas floreciñas cruciformes, como os esteos de Chartres, según Miss King; e de dentro afora siguen un fino bocel y-un relieve como si fose un tallo ondulante, un caveto con floreciñas e logo, como cabalgando ou «facendo figuras» n'un bocel, unha serie de monstruos e bichos pequenos, uns cadrúpedos y-outros de forte pico, como os das bases do Pórtico da Gloria, algúns de eles loitando, e no centro, entre dous leós deitados que a miran, hay unha pequena figura de home con longas barbas y-un libro aberto no regazo: representación do Padre Eterno que preside moitas portadas; a presenza dos leós nos lembra, pol-o asunto, da fachada das Platerías da Catedral compostelán; a arquivolta final é de follas de pouco relieve, estilizadas, e de finísimo billete.

Nos codelos ou currunchos das xambas

hay tres esteos por lado, dous de eles, os mais interiores, aparelados, cun base e capitel común; todos teñen o fuste ben proporcionado, esbelto, exento e monolítico, sobre bases tóricas, con tendencia a os perfís clásicos, con garras no plinto e pequenos dados, algúns esculpidos con lixeiros relieves, e todo sobre un basamento común á portada. Os capiteles, voluminosos e ben traballados, inda que lambidos pol-o tempo, son todos interesantes; os dous de fora, de follas superpostas, un de eles, o da dereita, de tradición visigótica, como algúns da portada principal de Moraimo, o outro xa máis románico; d'os dobles, o da dereita ten a representación do Xulio Final ben esculpida, bastante mellor tratada que na eirexa de Arcade; San Miguel coa balanza desnivelada y-o demo enfrente, e detrás de este un monstro que arrepía, e unhas follas carnosas, acaracoladas, de franco estilo compostelán; do capitel esquerdo, esculpido con monstros, pol-o gastado e lamido non se adiviña o asunto; os ábacos de todos os capiteles están ben traballados a gran relieve.

Por riba da portada ten unha cornisa ou tornachuias adornada con pequenas flores, sobre seis modillós ou canciños, esculpidos con unha cabeza de boy, outra de monstro, dos cas, unha folla de acanto, unha figura c'un libro no regazo y-outra tocando un violín; os intercanciños, cousa rara n'unha fachada tan rica, son lisos e non esculpidos como están en Santiago da Cruña, Colexiata de Xunqueira de Ambia, eirexa de Feá e Catedral de Santiago.

Enriba ten un fermoso rosetón, un dos poucos románicos que teñen as nosas eirexas, fora das catedraes, pois inda que moitas son as que os presentan, a maioría, ou son de transición, como o de Bergondo, ou francamente oxivaes como os de Santa María do Campo da Cruña e San Francisco de Belanzos, O de Cambre, que é moito maior que a xeneralidade dos románicos das nosas eirexas rurais, que os de Mezonzo, Porzomillos e Tio-bre, rodeanno uns relieves delicadísimos por fora, logo unhos arquíños de ferradura entre cavetos e sobre un forte bocel, como en Carboeiro, e no centro ten un óculo ou círculo, rodeado de oito, abertos ou calados nas pedras y entre finísimos relieves, algúns dibuxando

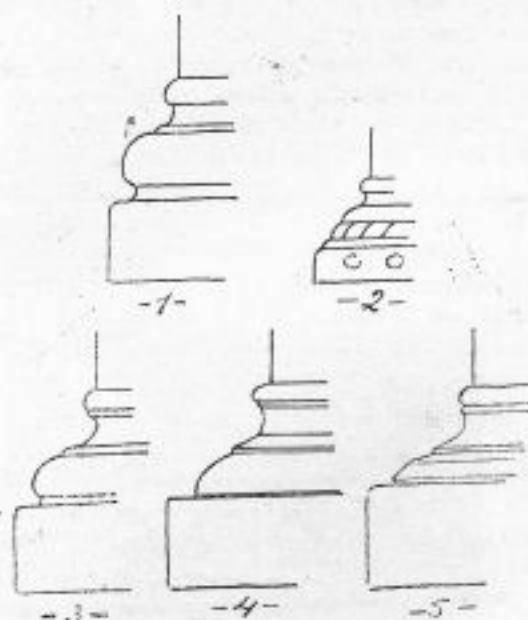
arquíños de ferradura, de pouco profundidade e de traballo delicadísimo, que semella moito pol-a maneira de estar feito, a os relieves do estilo plateresco.

N'os outros vanos da fachada ábreñse unhas ventás bonitiñas, de arcos semicirculares pedralhados que cerran un pouquiño nos arranques, dándolle certo aspecto de arcos de ferradura que, lixeiramente acusada, vemos ás veces no románico galego, como na porta principal de Sta. María Salomé, de Santiago, e na do sur de Santa María do Campo, da Cruña. As dúas ventás teñen un esteo por lado nos codelos, de fustes esbeltos e ben proporcionados, exentos e monolíticos; as bases son tóricas con pouco dado, y-os capiteles, unhos son de follas estreitas, de pouco relieve, y-a cada lado, n'un de eles, un paxaro corpulento, y-outros de entrelazos revoltos, quizais compostelans, e de lolla de animais monstros. A arquivolta da ventá da esquerda, que arranca como a outra d'unha cornisa c'un caveto por moldura, ten cinco arquíños de ferradura e rosetas n'os ocos, y-a da dereita, outros cinco, pentalobulados, y-a o redor, fino e pequeno billeteaxe.

Apoyos - Os piares d'as naves, fora d'os do cruceiro, son de planta cadrada, y-en cada frente teñen un semiesteo adosado pra recibir o empuxe vertical dos arcos; as bases, tan variadas como os capiteles, teñen, en xeral, perfil tórico donosíño, inda que n'outros varie o perfil, non o donaire, e todas con garras reforsan o plinto; os dados non se ven por fundidos no chán. Os piares do cruceiro, mais fortes, como pra recibir un empuxe moito maior, pra armonizare c'os brazos de aquel rompen na esquina o trazado rectangular, e distribúen os semiesteos, según as direccións d'os arcos; y-os dados, mais ergueitos que os outros, teñen moitos de eles floreciñas esculpidas.

Os capiteles, en xeral fermosos e ben traballados son, pol-os motivos e pol-a maneira de estar tratados, francamente compostelans, pois algúns son hasira iguais a moitos das naves altas da catedral de Santiago. Hainos de follas fortes e carnosas que volven en grandes volutas y-adornan os centros con rosarios de doas; de follas lanceoladas, sinxelas, resistentes, de gran relieve, de follas de canto formosas moy

traballadas, de grandes y-esféricas volutas, algúns con cabezas monstruosas no centro, devorando a de unha persoa; outros teñen loitas de animais monstruosos entre si e coas persoas; de follas sinxelas, superpostas como ballestas, en pequenas volutas de pouco voo e

1 Base do semiesteo do contraforte da fachada.
2 Id. d'un esteo da portada.
3, 4 e 5 Bases dos semiesteos das naves.

vigoroso trazado; de entrelazos con volutas y-un rostro de monstro; de follas que volven en piña ou de acauto de pouca voluta; de follas fortes e bicudas; de grandes palmetas, lanceoladas e bicudas tamén, y-asi pol-o estilo; tendo moitos de estos capiteles o collaríño funicular. Os ábacos, que volven en cornisa pol-o piar y-arrodean o esteo da nave principal, teñen por molduras un canelo y-un listel, y-algún, círculos entrelazados a maneira de adorno.

Os semiesteos da nave principal teñen maior altura y-os capiteles, cúbicos; mellor dito, non teñen capiteles, sinón que foron cortados c'uns dados, como os de ingreso a o presbiterio y-a os brazos do cruceiro, pra que d'eles poidesen arrancar os arcos transversaes, que son moito máis modernos, rebaixando así tamén a altura de esta nave (que quizais buscasse coa súa a do cruceiro) pra poñer a pano a nova cuberta de madeira de

toda a eirexa, na reforma que debeu sufrir no século XVII, pois todas as románicas teñen mais altas os esteos da nave principal e coroadas por capiteles da época e do estilo, y-aquí, hasira as molduras do ábaco d'os capiteles cúbicos estános decindo a diferenza d'o estilo e da época.

A directriz dos arcos formeiros ou divisores das naves, é semicircular de moito peralte, o que confirma a gran altura que debeu ter a nave principal; os arcos das naves lateraes foron casi todos reconstruídos e rebaixados, notándose en algúns a diferenza d'a dirección e d'altura nos arranques; mais por outros que se conservan, deberon ser todos tamén semicirculares e de gran peralte; e como por fora, c'os muros, na parte mais alta foron tamén modificados e rebaixados os contrafortes, algúns d'os arcos de estas naves non tendo no punto do empuxe o contrarresto debido, cederon n'o medio, con certo peligro de fundimento. O perfil rectangular d'os arcos formeiros e d'os de comunicación co cruceiro, que son os vellos, é dobre; e penso que todos deberon ser así como é natural e propio do estilo.

O muro norte das naves ten calados os seus vanos por saetiras, de arco abocinado a o interior, y-o do sur, cuberto en parte pol-a casa mosteiro que oxe fai de rectoral, ten, ademais das saetiras, unha porta antiga no vano terceiro, de arquivolta semicircular adornada con billeteaxe e bocelos, oxe toda cuberta de cemento.

Os brazos do cruceiro, que foron d'as partes da eirexa que mais sufriron na desgraciada reconstrución que botou a perder este momento, teñen arcos novos, como dixeran; mais conservan inda nos arranques bastante parte vella dos muros pra ter a seguridade do seu trazado e da súa antigüidade, pois ademais da entrada ás escaleiras de caracol de que falei, no muro oeste do brazo norte ábrese unha fermosa ventán románica que tanto por dentro como por fora ten arquivolta semicircular de bocelos y-outas molduras, rodeadas de arquiños de ferradura, faltándolle os esteos un por lado, que tiña nos *codefos*; e no mesmo sitio d'o outro brazo nótese por fora o comenzo de outra ventán pol-o estilo; mais non sabemos onde os brazos terminaban, pois

os muros dos testeiros son, dende os cimentos, modernos. O que teño por seguro é que debéron erguerse por riba das naves laterais, á altura da central; pois non se explica que estiveran, como oxe, a pano c'oa cuberta xeral de todas elas, e menos por encima dos arcos que oxe ten.

Xirola—Os arcos de ingreso á xirola son semicirculares, ergueitos sobre semiesteos de alto fuste, mais teño pra min que os ditos arcos foron erguidos de novo, como o trunfal do presbiterio, que pra adaptalo á reforma que n'él fixeron, rozaron os seus semiesteos, rebaixando a súa altura como na nave principal.

O trazado da xirola, como dixeran, é poligonal na planta, pra poder emplazar as capelas; mais as ventaniñas, que ten nos *ángulos* que o polígono forma, c'os seus arcos, fan de pechinas ou paso a outro polígono de mais lados, quedando así no cume ou cornisa que o coroa, dividido en lados alternativamente maiores e menores, inxeniosa disposición que levaba a facilitar a solución, tan dificultosa n'aquelles tempos, d'o abovedamento da xirola.

A cada lado d'as capelas, dando fronte a o presbiterio e buscando os ángulos do polígono que na cornisa forma a xirola, ten un semiesteo adosado y-é curioso que as súas bases, pra que o fuste *non se retorcese* sobre si dada a diferenza d'os dous trazados, siguen n'a planta o d'a cornisa. O seu emplazamento y-a súa fortaleza estanos decindo que foron ergueitos pra soste arcos; e inda algunhos, non todos, os sosteñen de cantería.

A dificultade pra sabel-a solución do abovedamento está en que eses semiesteos y-os piares monocilíndricos do presbiterio non se corresponden, pra poder supoñer que os arcos foran de unhos aos outros, dividindo a xirola como oxe está; e inda é maior esta dificultade porque os ditos piares non están *radialmente* ergueitos.

Que a xirola foi construída pra bóveda o di a gran fortaleza do muro onde ábrense as capelas (a pesar do contrarresto que xa representan éstas) (pois chega a medir 1'70 m. nos ángulos, y-a resistencia dos fortes piares do presbiterio. Mais a desgraciada reconstrución que, non sabemos por qué razón nin por qué necesidade, sufriu esta eirexa, n'a que tamén perdeuse toda a parte superior do muro de ce-

re da xirola co a súa cornisa e canciños, e n'a que modificaron o presbiterio, facéndolle arcos ás beiras, destruindo o triunfal, botándolle bóvedas (xa sean de cantería ou xa de ladrillo revestido, como o cruceiro) e cerrando os espazos de entre os piares (oxe descubertos pol-a acertada restauración que alí fixo n'estes derradeiros anos o Abade D. Xaquín Sánchez, xa citado, merecente por elo dos nosos aplausos), botando a perder o mérito principal de esta notabilísima eirexa, non nos deixan de momento cavilar, cómo sería a solución d'as bóvedas n'esta xirola.

As capelas absidaes teñen arcos de ingreso apuntados, con fortes bóceles desfazendo as aristas, arrancando de semi-esteos adosados, de fuste recto e ben proporcionado; fortes nervios que se xuntan en florós, moldurados con un gran bocel e dous cavetos con listeles, sostidos por casi esteos enteiros, de fustes donosíños, adosados no muro e ergueitos sobre ancho e corrido basamento, en forma de ventadoiro, axudan a soste as súas bóvedas non habendo, entre os ditos nervios, o contrarresto directo que debera (dado o número de eles si estiveran ben distribuídos), e que solo presentan os que marcan o comenzo do semicírculo e pol-o tanto da bóveda de cascarón que os cubre; sendo curioso que, como xa dixeran, o tramo central das capelas, salvo n'a primeira da esquerda, é maior que os outros.

As bases dos esteos da xirola e das capelas teñen diferentes perfíles, casi sempre dentro do tórico ou clásico, y-algunha de elas, as molduras adornadas con perlas, floreciñas e outros relieves, e garras reforzando o plinto. Os capiteles son variadísimos e de distinta man na execución: hainos de follas bicudas e doas no fronte, de palmetas sinxelas, follas acaracoladas, francamente compostelans, etcétera, algúns de eles admirablemente traballados, tendo moitos o colariño funicular, e reservando un dos tipos mais fermosos pra repetilo en todos os da capela central, como si con ela quixera facerse unha distinción: os ábacos dos ábsides teñen diferentes perfíles, inda que a maioría son, como os das cornisas que por eles corren, de un listel y-un caneto; os dos capiteles da xirola, que corren por ela como cornisa, están adornados con lisenxes.

As bases dos piares monocilíndricos do presbiterio teñen molduras y-os capiteles, de pouca altura e pouco voo, relieves follas sencillas y-outtras acaracoladas por adorno.

As ventanas abertas nos codelos da xirola son, como as das capelas, semicirculares,

1- ARI O

2- MICHT: PEG
ME: F: ECU:

3- RVERE

4- PEZRCAN
DELOILS

5- AFRHADI

6- ERN: F: P
CCXXXNE

7- V: ETQVOTVM: II: ID: R: AVGZ

8- ANI

- 1 N'un fuste do primer piar da dereita, entrando. (Inédita)
- 2 No salmer do derradeiro arco formeiro da dereita.
- 3 N'o fuste da columna da dereita do ingreso á capela central da xirola. (Inédita)
- 4 N'un piar monocilíndrico da xirola; como folla a metade tapada con muro pode darse como inédita, incluso pol-a lectura e interpretación.
- 5 N'un piar da xirola (Inédita).
- 6 N'un capitel gardado xunto a ábida.
- 7 No bordo da pedra que serve de dintel a unha ventá moderna no muro Sur das naves.
- 8 No salmer do arco que dá a o brazo Sur do cruceiro na neve da dereita (Inédita).

rodeándoos unhos estreitos bocelos y-outtras molduras que encerran e cobixan unhas saeteras; solo que as dos ábsides tamén están por fora adornadas do mesmo xeito que por dentro, algunhas con billfaxe; e pra seguir distinguindo a capela central, as molduras das suas

ventás tanto por dentro como por fora, teñen dobre o bocel.

Sostén por fora a vella cornisa das capelas, que é donde únicamente se conserva, unhos canciños, lisos, a bisel, etcétera.

IMPORTANZA E CLASIFICAZÓN

En conxunto a eirexa de Cambre é un dos máis interesantes moimentos románicos da nosa terra, con certos elementos de transición; mais antes de clasificalo, temos necesidá de sinalal-os erros do plano de Lampérez xa que n'el se basa o seu xuízo crítico, único en realidade hastra de agora razonadamente formulado, pois as verbas con que Miss King sinala, unha influencia bizantina e francesa sobre unha raza extranxeira, mais se refiren á portada principal que a o edificio en conxunto, e son, mais que un xuízo razonado, unha impresión persoal de tan ilustre profesora que, por d'ela, ten pra nós toda a importancia da súa autoridade.

É necesario fixar esos erros, porque inda que a rectificación de eles confirme a súa clasificación do moimento, sirvelle en parte pra fundamentar que a eirexa de Cambre non é anterior a o século XIII. Os ditos erros son: poñer de planta de ferradura as capelas absidaes, cando como dixemos, teñen os arranques paralelos (aproveitando o grosor do muro), e terminan en semicírculo; o dar a todas iguais, cando a do centro ten maiores proporcións: estas dúas cousas son tan importantes n'esta xirola que o que non aparecía pra nada no seu plano alópase agora, y-é o seu trazado compostelán; é decir tirante a o da xirola da catedral de Santiago; o darlle a os tramos do semicírculo das capelas o mesmo tamaño, cando o central é mayor; o poñer como abertas as dúas ventás inmediatas ao ingreso nas capelas que, pra mellor parecer, son simuladas por dentro, pois alí corresponde o grosor do muro que corre a xirola; e simuladas tamén, e non abertas, gardando a mellor armonía, son as dúas de cada capela inmediatas a os muros dos brazos do cruceiro (ao que están unidas e non aisladas como pon Lampérez, porque alí corresponden as torres ocultas y-embebidas nos muros, que levaban non sei a donde, despois da reforma que esta

eirexa sufríu especialmente nos altos, torres que Lampérez non viu e que pol-o tanto non puxo no plano, e que pra min teñen certa importancia por si levaban a o cruceiro, desaparecido, ou a o camiño de ronda si a eirexa foi, como moitas, afortalexada, pois outra torre tamén cilíndrica ten na fachada que tampouco figura no plano publicado; o non acusar a ventá románica do brazo norte do cruceiro, detalle de moito interese pra o valor do trazado da eirexa; nin as saeteiras dos alzados laterais das naves, dándolle unha amplitude que non teñen a os espazos entre os ábsides; e algúns outros pequenos erros máis, non tan esenciais como aqueles que afectan a o trazado da xiro-la y-as consecuencias que d'el poden deducirse pra a súa época, estilo y-escola.

E tamén é necesario ter en conta que Lampérez supón a xirola cuberta con segmentos de bóveda de cañón, as capelas con bóveda de crucería e non *de forno*, y-o semicírculo do presbiterio con bóveda por poligonal cando é de cascarón, así como certo trabucamento d'os datos por el recollidos e publicados, pois no mesmo traballo feito á vista do plano dinos que as capelas son semicirculares, e como poligonales as da na súa «Historia de la Arquitectura cristiana española en la Edad media».

Pois ben, si inda así o Sr. Lampérez, cos seus fondos coñecementos, basándose no número e distribución das capelas e nos piares monocilíndricos, atópalle á eirexa de Cambre influencia compostelán, con mais razón se pode afirmar agora, que sabemos que as capelas absidais teñen a mesma planta y-a mesma bóveda, (inda que reforzadas por nervios), que as da Catedral de Santiago e, como n'ela, a central de maiores proporcións inda que non exactamente do mesmo trazado; datos que veñen a demostrar c'os capiteles y-hastra c'os bichos da arquivolta do portada principal, que esta eirexa é un d'os exemplares máis definidos da escola compostelán e pol-o tanto, d'o románico galego; sin que algúns detalles que poideran tomarse como franceses, por exemplo, a separación y-a forma do dintel da dita portada, lle poida quitar o seu carácter galego, porque ese detalle é precisamente un d'os que asimilou a nosa arquitectura románica, como pol-os exemplos que puxen pode deducirse.

Pero é necesario convir en que ou a eirexa

se comenzo pol-a fachada, ou a xirola é posterior ás naves, pois os arcos apuntados do ingreso nas capelas y-os baquelós das aristas, así como os nervios que decoran, mais que reforzan, as bóvedas con que elas se cubren, non son precisamente dos mesmos anos en que se erguía a súa fachada y-a súa nave, tan netamente románicas como poucas habrá n'a nosa terra.

Pra min, dende que a eirexa comenzo a se edificar, pol-as naves, alá na segunda metade do século XII, hasta que se concluiu n'os primeiros do XIII, pasaron os anos precisos, non moitos, pra que a xirola fose de transición e n'ela traballasen, influenciados tamén pol-a escola compostelán, ademais dos artistas que a comenzo, outros novos, como parecen confirmalo a diferenza d'os procedementos constructivos y-hasta a mesma execución de algú dos seus capiteles, distintos d'os das naves y-en xuntanza con outros como os d'elas.

Unha inscrición que se conserva n'un arco formoso, di que o arquitecto da eirexa foi Miguel Pérez (Michael Petri me fecit); outra que ten un capitel que debeu estar nos brazos do cruceiro, con a abreviatura «PE» de *Petrus*, da o ano en que, cando menos, as naves da eirexa deberon terminarse (era 1232, ou sea ano 1194); n'un pilar do presbiterio hay o final d'unha inscrición que parece referirse a doña Urraca Fernández, a filla do Conde D. Fernando Pérez de Traba, pol-o menos ten a derradeira letra do nome e todo o apelido, y-esta dona como dixen, fixo en 1159 unha donación «pra obra da eirexa», o que proba que entón se facía; n'un fuste da nave da Epístola hay un nome, *Ario*, quizais outro donante como doña Urraca; n'outro pilar monocilíndrico do presbiterio volve a figurar o nome de *Petrus* n-unha inscrición hastra de agora mal leída; e no frente de un esteo da derrixa do ingreso á capela central da xirola, lése claramente *Rudericus*, tendo tamén a abreviatura de este nome «R» outro fuste da mesma capela.

O estudo delido de todas estas inscricións levaría mais tempo do que temos pra facer este traballo, pero é posible que na obra intervise tres mestres, *Michael Petri*, *Petrus* e *Rudericus*, o primeiro pra as naves, o segundo pra o cruceiro y-o presbiterio, y-o derradeiro pra as capelas da xirola. O que está fora de dúbida

é que esta eirexa comenzo a construírse na segunda metade do século XII, e que inda que a xírola non se concluíse hasta os anos primeiros do XIII, as naves y-o cruceiro pertencen por completo á duodécima centuria.

Non estou conforme, pol-o tanto, en que esta eirexa sea necesariamente posterior, toda ela, a dito século, como di o Sr. Lampérez, e menos que a inscripção do capitel coa fecha de 1194 se refira á consagración de outra anterior, pois non se explica, ademais, que aos poucos anos de erguela tuveran xa que derribala; como non estou tampouco con que todos os caracteres da eirexa de Cambre non sean anteriores ao século XIII, cando precisamente poucos exemplares habrán do noso románico, que tantos elementos teñan nas naves anteriores, a o dito século como a de Cambre, según vimos a o facela descripción y-a o comparala con outros moimentos nosos da segunda metade do XII, d'a que tantas eirexas conservamos; e a mesma dobre influencia compostelán que presenta, unha a da parte da Catedral xa concluída en 1128, y-outra a da obra do Maestro Mateo, d'os anos casi derradeiros do dito século XII, non autorizan as verbas tan radicais do Sr. Lampérez, e permítenos, en troques, fixar a cronoloxía do moimento tal como o fixemos, y-a inscripção do capitel y-a donación de doña Urraca Fernández o confirman.

CONCLUSIÓN

Moito poidera decirse encol da importancia que esta eirexa ten dentro da nosa arquitectura: pero repito, o tempo non da pra mais e teñen que quedar pra mellor ocasión con outros datos arqueolóxicos que conserva, as moitas reflexións que nos inspira o análisis de todo de tan notabilísimo moimento.

Mais antes de concluir, e sin me deter moito, que pol-a presa non podo, eu pregunto: si as xírolas son propias ou das catedraes, onde concurren as multitudes, ou dos grandes mosteiros de Cister, ou d'as eirexas onde se gardan as cinzas ou reliquias de santos ¿qué razóns poido haber pra que a tuvese a de Cambre? ¿Qué importancia relixiosa ou lexendaria puido ter pra que n'ela se construíse?

Era tradición, recollida pol-o P. Yepes, que n'esta eirexa conservábase un corpo santo, y-hasta creíase que estaba baixo a pedra con

inscripção sepulcral na veira, empotrada no muro da nave da Epístola, que fai de dintel a unha ventán, antigamente cegada e oxe descuberta. A eirexa foi adicada a S. Salvador y-a Virxe, pero baixo a mesa de pedra do altar antigo, meido n'un curriacho de outra pedra que un esteo sostíña, encontrouse fai poucos anos, buscando unha cripta y-o corpo santo, que non apareceron, un *cuatrefolium* ou relicario de barro verde vidrado, pequeniño, con cinzas, ou reliquias. ¿De qué santo serían?

Os milagres da Nosa Señora de Cambre eran xa famosos antes do século XVI, y-a sua imaxe, xa tida por vella entón, merecía tal devoción da comarca que de todas partes viña a xente en romaxe e peregrinación, ardendo constantemente trece lámparas diante do seu aliar, e cando os ingleses desembarcaron na Cruña, en 1589, e correron as terras, os monxes fuxiron c'o Sacramento e con ela.

N'a eirexa consérvase aínda unha fermosa pia, de alíosa figura, y-a oparecer de pedra de Coimbra, románica de estilo, inda que allea a o noso arte, como vida de outras terras, que as xentes tiñan por unha das sete hidrias das bodas de Caná, que Barros Sivele (antigüedades de Galicia) di que según documento do 1675, trouxéronna de Palestina, na segunda cruzada, unhos cabaleiros de Galicia; atribuíndolle as xentes poder milagreiro a os polvos que de ela arrancaban.

Y-entre as pedras que baixo o altar se atoparon e que na orta apareceron, hay ladrillos romanos e tellas de reborde...

¿Qué segreda relación garda todo, e cal puido haber sido o orixen de este santuario, que debeu ser de importancia n'os séculos medioevales?

¿Non parece xustificar todo isto o emplazamento da eirexa y-a importancia arquitectónica que c'o tempo lle deron?

E termino, sentindo non contar con mais tempo para tratar, c'o detenimento que merece, d'unha eirexa tan importante pra nós como a de Santa Maria de Cambre.

A Cruña, 1924. ANGEL DEL CASTILLO

Planos e dibuxos do autor.

Este traballo foi presentado con 17 fotografías, 28 dibuxos e 3 planos.

Premiado co premio do Presidente da R. A. Gallega don Francisco Ponte Blanco.

mai 923

Dibuxo por FERNANDEZ MAZAS

Dibujo por FERNANDEZ MATA

CANTOS POPULARES DA BRETAÑA (1)

MORRIÑA — (DIALECTO DE CORNOUAILLE)

Argumento *Un mozo das montañas d'Arez, embarcou de mariñeiro n'un barco de guerra -enfermou de morriña. Tiveron que deixalo perto de Bordeaux, onde morreu, de saudades e probeza, antre a palla d'unha corte.*

Iste amor pol-o curro da sua nacementa é un dos sentimentos decote mellor espresados pol-os poetas populares da Bretaña. Non hai quinto que non faga a sua canción ó deixal-a Bretaña. Tales cancións están cheas de sentimento anque carezan de poesía.

O mariñeiro das montañas bretonas fixo tamén a sua canción, qu'un seu compañeiro adprende i-espallou pol-a sua terra.

Istes datos foron donados por un aldeán de la Feuillé, a quen lla adprende un vello mulñeiro; amigo da infancia do mariñeiro-poeta, quen tería agora, si vivise mais de 160 anos.

ANN DROUG-HIRNEZ - IER KERNE

Ann eorlou zo savet, setu ar flik-ha-flok;
Krenval ra ann avel, mont a reomp kaer a-rog;
Siegna reur ar gweliou, ann douar a bella;
Va c'halon, siouaz d'in! ne ra med huanada,

Kenavo neb am c'har em parrez tro war-dro;
Kenavo, dousik paour, Linaik, kenavo,
Ar c'himiad ma rann d'id, ken evid da gultat,
Narteza siouaz-d in, da viken, evit mad.

'Vel cunn evnik lammet gand eur sparfel, er
[c'hoad,

Deuz a gichen he far pa oant d'en em barat,
Meuz ket kalz a amzer da zonjal d'am glac'har,
Ker buhan am lammet digandann neb am c'har.

Evel eunn oan a zen, pelleet deuz he vamm,
N'echanann da oela, da deurlklemmouesflamm;
Ma daou-lagad bepred troet trezeg ar plas
Elec'h oud-de chomet, va mignonezik vraz.

Pelloc'h va daou-lagad na weljont nemet mor,
A gren azindan on, a lamm hag a zigor;
Ha pa'z ann da zonjal ma achuet gan-e,
Ha me e gweled mor, em strinka ra d'ann ne.

Pa zeuz tre el lestr va estlamm a oa braz
Gwelet cur seurt kastel o vralla war mor glaz;
Pevar-ugent kanol, daou-ugent a bep tu,
Ho c'horf briziet enn gwenn livet gand livach.

Ann od evel eur c'helc'h, endro, pell diouz-en,
O ranna enn daou du ar mor braz hag ann nen,
Ha begig ar gwernou, huelloc'h deuz ann dour
Ha n'eo deuz ar vered beg ann huella tour.

Gwel'thoc'h euz war ar roz endro d'arradenglaz
Ho deuz koulmou ewalc'h koulz a-hed hag e
[kroaz,

Endro d'eur wern ez euz liesoc'h a funen
Evid a neuden zo endro d'ar radenen.

Allaz! ar Vretoned zo leun a velkonit!
Mevell ra va fenn, ne hallann sonjal mui.
Va c'halon a zigor; 'nn aner rann ar zon-ma;
Marteze, siouaz-d'in! n'em c'hlefol he c'hanol

As áncoras erguidas; xa comenza o flik-ha-flok; o vento é duro; fuximos á presa cas velas cheas; a terra alónxase; ¡ai! o meu curazón sómentes sabe lairse.

Adeus os que me queren na parroquea e na bisbarra; ¡adeus, Linaik, miña queridíña, adeus!; douche o meu adeus ó deixarte, cecais pra sempre.

Tal qu'o paxariño roubado pol-o miñalo na carballeira, de carón da sua amiga, no tempo dos niños; non tiven cáseque tempo pra me decatar do longor da miña oura. ¡Tan súpeto me tireron da veira de quen me quer!

Como un añiño lonxe da sua nai. eu non paro de chorar e saloucar, cos ollos virados car'ó curro onde ti ficas ¡Ouh, miña doce amiga!

Decontado os meus ollos non fitarán non sendo o mar, que baixo de min treme, que chouta e se fende, e que, cando maxino, que todo finou pra min, e que xa fico no fondo das augas, bótame car'ó ceo.

Cando entrei no barco foi grande o meu asombro, ollándoo tan grande com'un castelo movido pol-o mar azul; ¡-os olteinta cañós corenta por costado, emporcallados e pintados de negro.

A riveira, o redor, lonxe de min, semella un circo qu'en dous divide mar e ceo; o cabo dos palos mais outo está encol da auga qu'a cima do mais outo campanario en col do chan d'un adro.

Vichedes ó redor do fento que medra no monte fios sin número cruzados ó largo i-ó través; hal mais cordas ó redor do palo que fios de tea d'araña ó redor d'un pé de fento.

¡Ai! Os bretóns acogúlanse de tristeza! Váise a cabeza; xa non podo pensar ren; ábre-se o curazón; fago ista canción en val; cecais non ma oiredes cantar.

(1) De obra *Barzaz Breiz* por Le Vicomte Hersart de la Villemarqué (Perrin e Cie - París - 1923, pàx. 460).

NOTA

«Allaz! Ar Vretoned zoleun a velkonil!»

[Ail os bretóns acogúlanse de tristeza!

•Lonxe da súa patria – din M. M. Benoiston de Chateaufort e Villermé, n'un escrito tan impercial como asinado en col da Bretaña – lonxe da súa patria os bretons non eixisten mais qu'a medias. A miúdo morren de pesar por non ollar a súa terra. Cóntase qu'a antiga Compañía das Indias tiña moitas perdas anir'o equipaxe dos seus barcos, formados cuasque todos por mariñeiros da Bretaña, que, levados

às orelas do Ganxer, choraban sen acougo a patria ausente, alá morrer de dôr. En cada navio da Compañía embarcaban entón un tocador de *binlou*. O son d'iste instrumento querido pol-os bretóns, que lle doaba a súa música e as súas danzas, endozaban o longo desterro e as súas saudades (1).

Tradución de

J. NUÑEZ BUA

(1) *Rapporte d'un voyage fait dans les cinq départements de la Bretagne en 1840 et en 1841.*

30 F.

Par délicatesse
J'ai perdu ma vie

Rimbaud

l-o neno morreu atordado, bolidor. l-a nai Marela, Marela Salaleira, tola, non aturou; o pobo, denantes re-xubeiro, esquecérase d'elo: anduriña, anduriña atordada.

Pr'alo, pro San

Xoan benzoaría-no n'a eirexa; entón runflaría e-o il n'oadro, pra qu'o pobo, ruín, axouxeiro, parolase. l-a Marela, soñadora, recolleita, es queceu seu xantar.

Mais o neno morreu: fillo d'unha solteira, casamenteiro d'o adro: xa o dixera o crego d'Alais. Marela, Marela salaleira, teu pano bermello xa non che compre.

Marela: pra ti xa non canta a rula, nin os mozos ribeirans teñen galanelos; pra ti a paisaxe non ten côr, nin teus dazanove anos alalás – Ei Marela!

A Marela adorme isa arela feita de lembranzas e salais; seus ollos vagarifios, azús, xa non ruben acesos o vieiro d'Alais; en denantes, troulans, galanos, esquecian os mozos d'o seu vagar; entón rubían as cantigas coma un sortidor, eslumidas e gabaxeiras: eslumidas e gabaxeiras, coma ela n'outora.

Mais agora... agora a paisaxe non ten côr, nin os paxaros rechouchíos.

As bateladas d'a eirexa lonxana non son as mesmas; en denantes tiñan un pulo mais outo, cecais chegaran o Noso Señor.

••

N'as roladas d'a muiñeira xa seu fuxir non ten duda: compre-lle a Marela unha maor presa n'os amieiros.

A gaita, lonxana, alampa a súa anguria: non; non s'alai n'as foliadas.

••

Ten a Marela n'a súa finistra un malno senso de virxen aldeán: i-as suas meixelas, pase-niño, achega-se a serán, namentras as horas, parvas, preguiceiras, peneiran a súa anguria.

••

Marela: pol-o ruciro d'Alais van mozos e mozas camiño d'a festa; o aturuxo rube coma un foguete, fuxindo pro val; e n'a serán atei-mada de rechouchios, cauta troulân o carro.

••

Repinican ledas as campás i-o sol faille as veiras – Arela se casar?

Non-o sei.

– Marela: temos d'ir alá!

FERNANDEZ MAZAS

O tecnicismo da prehistoria galega

PREFIXOS DA VERBA CASTRO

Iste craro río cabdal que é o noso idioma vai sendo esporador esculcado, enrréquentado día por día de mansiño, de mansiño. Foron ouvidos dimpois de cento e tantos anos os laios aloumifantes de Sarmento; mais non quixo, deica agora, Deus que se manifestase o miragre de un noso leiscólogo e velaquí que fallan os diczoalros histórico e etimolóxico da lingua galega, tendo como temos moito adiantado cos xurdios estudos do irmán Portugal.

Eisí é que compre unha xuntanza de homes de boa vontade - de aqueles homes a quen Xesús lles pormeteu paz na terra - que escomenecen a laboura, laboura magna, laboura de vocabularios monográficos, sin dúbida, laboura benedictina, de afervoadado sagrifizo que nos repartiríamos todos. Uns a traballar no tecnicismo *náutico* o das verbas desuma sonoridade (treu, ronsel, bourel...); outros no *astronómico* de diczoñs pluriverbaes, compostas (estrelada-fartura, carro-do-ceo, sele-estrela...); aqueles no *artístico* de verbas nobres, de recendor medieval (cousela, obradoiro, ousia, bouta, cáustra...) ístes no *prehistórico*.

Do *prehistórico* queremos falar hoxe.

E como a ciencia prehistórica é unha ciencia nova, o problema do seu tecnicismo prantéase na Galiza do mesmo xeito que se pranteou n-outras partes e de idéntica maneira que preocupa na actualidade aos nosos veciños os leiscógrafos casteláns, (1).

Os franceses esculcadores porfiosos denantes que outros pobos na virxinidade prehistórica espallaron pol-o mundo unha nomenclatura tan arbitraria e sobor de todo tan imprecisa que houbo que facela moitas veces, ¿Quen lembra os períodos *calcéutico*, *metabático* e

demais? Non anda tampouco moi segura a que rixe e por isto reaccionan os demais pobos revisando e creando parolas acomodadas á formazón fonética do seu idioma e axeitando as francesas mesmas que fiquen insustituíbles por corresponder a estazóns prehistóricas tipos de sona universal.

En Galiza velaquí que temos que facer ista nomenclatura ao menos pra nomear a nosa prehistoria característica. Vexamos as fontes de creazón.

Asisadamente tomaron os contados prehistoriadores galegos que escriben no noso idioma as voces técnicas do portugués, moitas das que andan xa aceptadas pol-o mundo centífico. Eisí *citania* que desina un xacemento típico da nosa cultura prerromana; eisí *castrexo* co que se indica todo aquel material relativo aos castros. Algún dos nósos houbo - vento que foi Murguía - que creou con grande fino un vocábulo pra desinar o característico arte rupestre do Naroeste, *inscultura*, que debemos empregar preferentemente por acomodarse o seu significado etimolóxico ao xeito de ser de istas gravuras.

Abandoada a teoría que atribuíra orixe céltico aos moimentos líticos, caeu por terra a nomenclatura de ístes, formada de verbas bretonas e, anque moi metida nos ouvidos e na testa das xentes, van desusándose as parolas *dolmen*, *crómlech*, *menhir*... en tanto fican perennes as crásicas nosas, as populares de *anta*, *arca*, *pedraflita*... que dormen nos vellos documentos.

Pois, como de cote socede, temos que mergullarnos na entrana popular, ucha onde se garda o bon pano idiomático, pra conquistar o tesouro das verbas ancestrais, o instrumental do noso trafego. Non nos estrane pol-o tanto que algunha parola galega de ista procedenza fose aceptada de bon grado pol-os eruditos do mundo enteiro; tal socede con *mámoa*, en

(1) Vide Carballo «Excavaciones en la Cueva del Rey en Santander» Madrid, 1928 e principalmente Cotarelo e Mori don Emilio: «El Tecnicismo de la Prehistoria» do mesmo lugar e ano.

bretón *gaígal*. Lémbrame de un de istos achádegos deléxico prehistórico que chamou a nosa atención. Tivo lugar no castro de Couse, freguesía de Sta. María de Couse, perto da Pontevea. Foi o caso que andiveran os canteiros a tirar pedra do curulo do monte algúns días antes da nosa visita, e ao me dirixir a unha velliña que gardaba gando pra inquirir folklore e mais novas de achádegos feitos nos traballos ditos, a muller espricoume como se tiñan topado *casarellas*. Logo puiden ollar eu mesmo como en efecto andaban espaxeadas pol-a croa alicerces de casopiñas circulares entre as que topamos a característica cerámica castrexa. De aquela, matinei de como a verba *casarellas* era doada pra figurar no vocabulairo que se tencione, con preferenza dende logo á de *palloza* con que se coñecen no Cebreiro as típicas construcións, supervivenza das prehistóricas, porque iste derradeiro nome fai relación á teitume de taes habitacións e nas primitivas non parez que fose constante o utilizar a palla como material das cubertas. *casarella*, pois, co seu feitiño de diminutivo despeltivo, espresa compridamentos o feble ouxelo que a vella quixo dar a entender.

Outra vea deléxico que deita líquido d'abondo é a topografía. Dende logo no onomástico xeográfico de Galiza a verba que mais se repete e que mais aportazóns fai ao vocabulairo de que tratamos é *castro*. Os seus derivados e os seus compostos son moitísimos, porque aparte dos diminutivos e aumentativos de ela mesma, orixina por adición infinidade de nomes de lugar. Lembrémonos entre os primeiros, n-este intre, de *castrillón*, *castrillo*, *castrigo*, *castrelo*... Nos segundos a variedade imensa de *Castromao*, *Castromán*, *Castromil*, *Castro novo*, *Castrofeito*, *Castrogudin*... Todos aportan o seu haber ao futuro tecnicismo. Pro agora querémonos ocupar de tres compostos, indispensábeis pra o mesmo empeño de creación, que recadamos nas nosas andanzas en procura de castros.

Son eles, *cabicaastro*, *socastro* e *trascaastro*.

Cabicaastro = cabo do castro, perto do castro.

Socastro = baixo do castro, ao pé do castro, dependente do castro.

Trascaastro = pol-a banda de tras do castro, ás costas do castro.

Fórmanse, como pode ollarse, pol-a xuntanza á verba devandita de prefixos que son: n-un caso a propositión *cabo* (lat. *caput*); no outro a partícula inseparábel *so* (lat. *sub*) e na terceira, en fin, pol-a verba *tras* (lat. *trans*.)

O castro, que enche ca sua morea a paisaxe levando cara a si a atención dos ollos e inzando as suas lèndas a imaxinación campesí, soxusga tamén a toponimia labrega das veciñanzas. Por iso xurden os tres nomes que damos a coñecer n-esta xeira, correspondéndose con tres situacións de istas terras veciñas en relación co castro. Elis serán terras do *cabicaastro* no noso paisaxe imaxinativo, aquelas fragas vizosas por onde hule o gando e reloucan os rapaces gardadores, sempre tapizada de herba de cote a frolecer, e será do *cabicaastro* aquel fontegal nado baixo a peneda das *coviñas* (outra verba pra o noso vocabulairo que arreda á francesa *fossette* e á castelán *cazoleta*) que vai prado abaixo veireado de espadainas e bimbieiros a se filtrar na terra labrantía multiplicado en regatos.

Pertéscerán ao *socastro* aqueles terreos das abas do castro mesmo, onde iste morre suavemente sobor do val n-unha derradeira ondulación. Están a toxo na nosa paisaxe imaxinaria; pro aínda se ollan con facilidade anacos de valados, alicerces de obras defensivas, muros de man esnaquizados e cerámicas roxas e grosas espalladas pol-o chán. Istas terras son... e non son terras do castro, porque si ben é certo que a civilización mais antiga fica enriba, que na croa e nos reductos está o castro verdadeiro ca sua cultura do ferro e tal vez do bronce, tamén é verdade que eiquí n-estes touzales onde as xestas medran entre traballadas pedras houbo unha vida mais adiantada, baixada do cume quezáis.

O Cuevillas faloume da sua matización de si taes chairas do pé dos castros serían lugares onde os romanos obrigaran a se recoller aos indíxenas pra mellor vixilalos, facéndoos abandonar as outuras, dimpois da conquista. Pois ben; elas constitúen o *socastro* (1)

(1) Lembremos agora os castros de S. Cristóbal de Alobre e da Bouza en Vilagarcía, o de Figueiras na freguesía de seu nome e o de Lamiño na de Brión, en todos-os que topamos con esa chaira e no derradeiro dos nomeados figura no folklore ca expresiva denominación de *Horta do Rey Mouro*.

Namentras, o *trascastro* ten como suas aquelas leiras, o pinal mais ao lonxe e aqueles poucos carballos que agariman a vellez do pardecendo lugar - catro casas e un palleiro - chamado, non-o dubidades, o lugar do Trascastro. Dende alí xa se non ollan as defensas do monte que están pra a outra banda e vanse esmorecendo conforme se aproisiman. Tampouco é tan traballosa por alí a rubida ao castro, suavízase a costa e non afloran pedras nin valados.

••

Concretémos por romate, a sinificazón de estas verbas que non vin recollidas nos di-

zoairos. Valladares traí *so-castro* fora do seu lugar, no artigo 50. Ao vocabulario do porvir poderían pasar así:

Socastro: chaira eisistente ao pé de moitos castros, diferente das chairas dos reductos que forman o castro propiamente dito, e no que se ouservan restos de antigas culturas.

Cabicastró: terras inmediatas ao castro, pertencentes ao lugar onde iste asenta, por baixo do socastro e sin formar parte, como o socastro forma, do moimento total.

Trascastro: Terras opostas á parte dianteira do castro, ou sexa a aquela onde acumula as suas obras defensivas.

F. BOUZA BREY

P A R Á B O L A

(Pra MANUEL ANTONIO)

- I -

*Tópome ancrado na noite dos mistereos.
Botan a sua face pra faguerme siñaes.
Non sei quen para á miña veira
e leva os pensamentos pra deixalos
feitos farrapos, pendurados
nos mastros das chamineas incertos*

*Dou a volta non sei que man
á lousa borrallenta dos ceos
(os epitafios quedaron do rivés)
i-entr'as sombras latexan ameazas
- son os secadeiros mordegos -
e pasa o tren do Xuicio Final
sacudindo as argolas no silencio.*

*Qué pasa? Venceron os diaños
- di Miguel - e fuxeu Deus
pol-o postigo aberto.*

- II -

*Lubricán, O rodicio do día o sol
rompe a virxindade dos hourizontes.
Despertas as aldeas - picariños en coiros -
dibúxanlle bigotes á mañán
c'as chaminelas de lapiceiros.*

*C'un atruxo de prato, o río pol-o val
- mozo que ven da tuna -
acoitelou as sombras derradeiras.
I-o galo, brandendo o sable,
bótase ás barricadas do día novo
dend'o fortín do gallheiro.*

- III -

*Á noitiña. Tras das fiestras
a miña moza chora - sabe que son ateio -
o sapo dalle leucíos á fonte
a leval-o compás, director pitagórico,
no tamboril do tempo.*

*As estrelas amortallan o día
aforcado na cume derradeira.
Os osos, zúgados pol-as horas do campa,
[nario-
engarabítanse no vento
mentras unha muller - non sei si canta ou
[reza -
ten man da vaca pol-o comareiro.*

OTERO ESPASANDIN

Notas pra un estudo da Urdiñeira

Entre Parada, Pedroso, As Ventas y-o Navallo, nos arredores do Invernadeiro, ergue-se un monte cuberto pola Natureza de uces e de fragas e pola Tradición de tesouros y-encantamentos. Este

monte, que corresponde a *zena do Poqueiro* de Fontán, figura n'algús mapas co nome de *Urdiñeira*, nome que os veciños das aldeas devanditas asinan solamente á ladeira N. E., que mira cara Parada da Serra. Nós vámoslle dar aquél nome xenérico no correr de estas notiñas, dirixidas a chamar a atención dos especializados e animalos a emprender un estudo sistemático de este anaco da nosa Terra, que cecais esté gardando algún segredo en espera de un inquiridor que o faga luz de gloriosa sorpresa na nosa Historia:

A honradez da tención será, sin dúbida, disculpada de abondo pro noso atrevimento de afeizoado. E, xa esto por diante, ahí van os apuntes intuitivos.

I. OLLADA XERAL

A Urdiñeira é, como queda indicado, un estribo montañoso da parte S. do Invernadeiro.

Limítano o río Mente, que corre de N. O. a S. E. y-o regueiro de Parada, que se xunta co anterior despois de abrazar a Urdiñeira de N. E. a S. E. Pola parte N. avencéllase co groso do Invernadeiro por medio dos montes de Sahugüedo.

Na punta N. O. da Urdiñeira está o *Castro de Pedroso*; no fondo da ladeira do S., *Valmedo*; no medio de esta ladeira, a *Fraga dos mouros*; no cumio, mirando ó N. E. a *Cova das choyas*; e no remate S. E., pouco antes de xuntarse o Mente co regueiro de Parada, *O Castelo*.

A). O *Castro de Pedroso* é un monte de forma cuasi-cónica, situado á beira da aldea que lle dá nome, e arredada do resto da Urdiñeira polo pequeno regato de Cabras. A ladeira do S. é moi empinada, e pola parte do N. hay restos de paredes - parapetos? - esboralladas.

B). En *Valmedo* hay, preto da xuntanza do Mente co regueiro de Cabras, un espazo achacado e con unha parede por un lado, no que se ven unhos fonteliños que amosan o aspecto de mámoas. Arredor de cada un hay montóns de pedras puídas do río, das que tamén está feita a devandita parede.

C). A *fraga dos mouros* non amosa rén de particular. Os vellos das Ventas aseguran que ten no medio un foso que vai saír á *Castro de Pedroso*; mais nós non puidemos dar con el. O que se vé é unha fonda escavación feita - según soupemos - por os veciños do Navallo en procura de un tesouro.

D). A *Coba das choyas* (fol. 1.º) chámase así, sin dúbida, porque «choyas» é o nome que teñen en Parada os gabilás, que anidan nas covarochas do outo talude fragoso onde se abre a cova. As entradas d'esta que semellan, de lexos, dous arcos de oxiva, están a nivel do chan e chegan cáseque ó teito. Estas dúas grandes fenestras miden unhas 8 m. de outo por 4 de ancho. A cova terá unhas 6 m. de fondo, 10 de ancho e outros 10 de altura. As dúas entradas están separadas por unha que desde fora parece columna salomónica; mais

GRUTAS PREHISTÓRICAS SITAS A URDIÑEIRA (RÍOS)

esta columna alóngase cara adentro formando unha sorte de muros, que por pouco non chega a partir a cova en dúas que corresponderían ás respectivas entradas. Y-o mais notábel é que no medio e medio de este «muro» hay unha abertura, unha sorte de fenestra de contorno moi irregular, e que mide unhas 3 m. de outo por 1 m. de ancho - no mais ancho - Polo teito debe haber filtración no inverno; pro non hay que pensar en formacións de cal. A fraga é de xeixo pizarrente.

E) O *Castelo* (dibuxo I) é, como dixemos, o remate S. E. da Urdiñeira. Con relación o cumio de ésta, o Castelo forma un pequeno petoulo, situado en plano algo mais baixo; pro polo S. amosa unha ladeira moi alongada que vai morrer ó río Mente por fronte ó Navallo. No curuto ten por este lado ladeiroso unha muralla, conservada n'algún punto y-esborallada en boa parte. A pequena ladeira da parte N., que mira o cumio da Urdiñeira, está formada por fragas empinadas, e ten cerca da base un ancho foso, perfectamente apreciable, como que ten sitios de unhas 4 m. de abertura. Este foso cingue a croa polo O. hasta pouco antes de escomenzar o parapeto, e mais polo N., N. E. y-algo do E. Por este lado a cara de adentro do foso está formada por un muro que está pegando da terra da croa. A poucos metros por fora dos restos de parapetos y-esparexidos no outo da ladeira do S. están as casés.

Porque ha de saberse que o Castelo ten casas de pranta circular, ovalada ou en forma de castañola, de medidas que abolan entre 3 e 8 m. de diámetro e coas demais características que os arqueólogos lle asinan as casas das citanias (fols. 2.º y 3.º). As paredes de sete de estas casas están a vista e moi ben conservadas. Hay algunhas que teñen en pé cerca de un metro de muro formado por pedras de regular tamaño, labradas exteriormente, e postas en dúas fiadas horizontais. Algunha vez (fol. 2.º) está aproveitada a cara alisada de unha peneda pra aforrar un cacho de muro.

Mais abaixo de estas edificacións non se abesullan restos de obras defensivas. En troques, dentro do espazo defendido só se poden apreciar (y-eso dubidosamente,) restos de unha ou dúas construcións de pedra. Este recinto fortificado, de superficie moi irregular e forte mente inclinado de N. a S. ten forma lexeiramente oval e mide 120 m. no diámetro meirande e 40 no pequeno.

II. AS LENDAS Y-A TRADICIÓN

Temos ouvido a xente das Ventas, de Pedroso, do Navallo e de Parada os seguintes relatos:

1.º No cumio do Castro de Pedroso había, inda non fai moito, unha fonte na que en certos días y-a certas horas se vía bailar unha moeda como de dúas pesetas. Esta moeda era a señal de un tesouro que había enterrado no

medio do monte; mais naide se podía atrever a collela, porque lle podía acontecer a quen tal fixera unha grande desgracia. A natureza de esta desgracia non se precisa.

Os restos das paredes que hoxe se ven no Castro foron antigamente casas de unha certa xente («mouros» ou «franceses») que alí vivía. Os veciños apañaron moitas pedras do Castro pra facer as casas de Pedroso.

2.º Na Fraga dos mouros hay outro tesouro. Eiquí saía a peitearse algunhas mañanciñas unha mouroa moi fermosa que vivía n'un pazo dentro do Castro e que chegaba hastra esta iraga, por un camiño que hay debaixo da terra. Neste sitio atopouse, fai tempo; un coltelo de ouro. Non se sabe quen o topou.

3.º Na Cova das choyas viviron os «mouros». Tamén se asegura que arranca de alí outro camiño souterrado que vai dar ó Castro de Pedroso.

Un home que estaba arrancando torcos cerca da Cova das choyas viu vir cara él, chouchando pola ladeira abaixo, «un cubetiño que brillaba coma se fora de ouro» e que ó chegar ó medio de unha lameira que alí hay, enterrouse, facendo surtir un outisimo chorro de auga. Si o home non se asustase e lle volara enriba unha chaqueta de lá, o tesouro quedaría desencantado.

Outro home viu no mesmo sitio un grandísimo culebrón, que era un tesouro encantado.

4.º Ó Castelo iba sair outro enterrado camiño, por o que viñan os mouros dende o Castro cando fraguían o gando a pastar.

Tamén no Castelo se vía a mouroa fermosa, que eiquí amostrábase levando unha grande pedra enriba da cabeza.

♦♦

E agora ouvide as grandes cousas que nos contou un home do Navallo certa tardiña que tornábase de volarlle unha ollada ó Castelo.

Como levábase unha guincha pra escarbar na pranta de unha das casillas redondas, o bó do paisano tomounos por buscador de tesouros e saudounos rindo con picardía e dicindo:

— Ahí, ahí o dá o «libro».

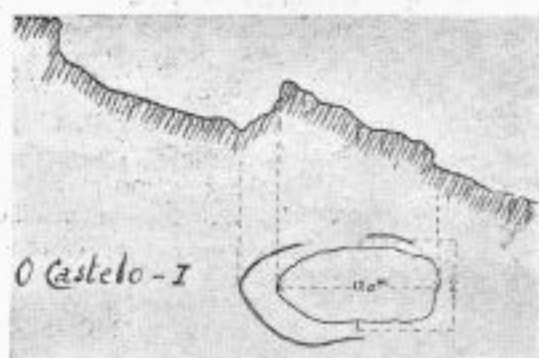
Votamos un pito e turrámoslle pola lingua. Y-o home aquel dixonos, trasladando o que tiña ouvido ós mais vellos do lugar:

— O entrar «os franceses» no Navallo os veciños escapáronse pra este monte e fixeron esas casas pra acollerse y-o foso y-as paredes pra se defenderen. Logo, así que pasou a guerra, volveron pró lugar y-estas casas quedaron abandonadas.... Por certo que d'aquela os nenigos xa eran donos de toda a Hespaña; sólo lles faltaba esta provincia. Mais eiquí tocoulles perder, porque hasta as mulleres pelexaron contra eles... Contan que un home que tiña un cañón foi morto polos franceses, y-estonces a muller, toda enrabeada, colleu o cañón de seu home púxoio no tellado da casa y-o acercarse un montón de nenigos, disparouno, matándoyos a todos....

O «libro» de que nos falara o labrego, e que acadamos a conquistar — despois de traballosas xestións — resultou ser «O grande libro de S. Cypriano» — edición brasileira, Río de Janeiro.

1893 Na sua Terceira Parte, que leva o sub-título «Os tesouros da Galliza», inserta, ademais de outras cousas rarísimas, os «Inquerimentos de S. Cipriano, ou prodigio do diabo

(historia verdadeira, acontecida na Galliza» - onde se supón á nosa Terra sementada de tesouros e se fai vir a un labrego francés peleginando polo Camiño de San-Thiago -, e unha «Relação dos thesouros da Galliza, extrahidos d'un pergaminho achado no século XI,» advertindo: «O precioso pergaminho, que vamos publicar pola primeira vez, foi encontrado nos alicerces do castello mourisco de S. Gutierre de Alfamira, no anno de 1065, época em que D. Fernando o Grande, rei de Leão entregou os dominios da Galliza a seu filho García. - Existe actualmente en Barcelona na *Biblioteca Académica Peninsular Catalana*, de D. Gumersindo Ruiz Castillejo y Moreno, estante n.º 76 - A - onde pode ser visto pelos curiosos que o reclamarem. Damos aquí a copia fiel do orixinal, traducido para o noso idioma».

Pois ben. Na «Relação dos thesouros e encantos (extracto do pergaminho» non atopamos ningunha referencia ó Castelo. Mais o caso é que unhos homes do Navallo anduveron cavando alí en procura de un tesouro; y-o pior do caso foi que cavarón cuasemente no medio de un toutelo que hay pouco mais arriba do pozo e que ben puldera ser unha mámoa. Atoparon -según ouvimos- «tres ou catro espetos de pedra formando cerco; logo, dentro do cerco, sinais de carbón desfeito; e, cavando mais, o fondo de un pucheiro de barro, queñia cuase unha cuarta de anchor.»

III. OS ACHÁDEGOS

Ademais do que podía haber de certo na descuberta que acabamos de referir, na Cova das chayas foi atopado un punzón de óso, de unhos 5 cm. de longo, con fiestra redonda n'unha punta, e de feitio pouco acabado. Chegou a noso poder, mais tuvemos a disgracia de perdelo. E pra que se vera que n'estes apuntes non é todo pantasia, digamos axiña que no fondo da ladeira que comenza ó pé da Cova das chayas foron topados, xa perto do río; dous brazaletes de ouro e un ouxeto redondo. De este achádego falou a prensa de Ourense, dando orixen pre-romano ós devandios brazaletes. Temos nolizas cuase certas de que todo veu parar ás mans de un conocido coleccionista de Santiago.

VI. RELACIOS

Non muy lexos da Urdiñeira, no cumio de un monte que separa a Parada de Erosa, descubriuse, deitada no chan, unha lápida de pizarra, de 1'45 x 0'50, que ten no comenzo da cara de fora esta inscrición A-HCOQ-Q-AIQZYM en catro ringleiras dispostas do xeito que aparece no dibuxo II.

Perto do Navallo, n'un altiño que lle chaman

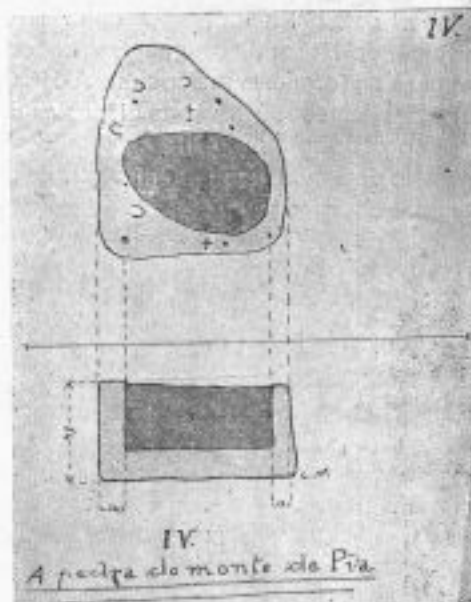

A Vidueira, hay unha peneda que ten unha cara sementada de «ferraduras» e outros sucos: os que mais se replen son as «ferraduras», as cruces y-os puntos (fot. 12) dibuxo III.

Aguén quixo coular as nosas fantasías de cándonos que todos estes sinos serían cousa de algún desocupado bulron. Mais xa o desconfiado ten dúbida de abondo dende que inquiri-

mos que en Mansaforos, a uns 40 Km. da Vidueira, hay un monte que lle chaman *Monte*

da pía e no cumio dél unha pedra c'un burato no medio e con moitas «ferraduras», cruces e puntos gravados no bordes da «pía» (dibuxo IV).

V

Este último apartado coidábamos adicalo ás obrigadas concrusiós, con nomes e sinificación de «fantasías»; pero xa tornamos o acordo, porque, acabando de esgarabatar estes apuntes, soupemos que o estudo en serio da Urdiñeira non tardará, felizmente, en ser un feito, gracias ó intrés y-a autoridade do noso amigo e irman Florentino L. Cuevillas. E xa comprenderedes que, estando o autor de *A Edade do Ferro na Galiza* disposto a poñer maus no asunto, o anunzo das suas certíficas afirmaciós sírvenos de abondo pra aforzar as nosas cativas fantasías.

ANXEL R. CERDEIRIÑA

As Ventas, V - 926.

Soio duas notas os feitos tan teimosamente ousevados pol-o noso amigo e irman Romero Cerdeiriña.

Refírese a primeira as xoias da Urdiñeira cuia reprodución pode ollarse no B. de la C. de Monumentos de Ourense, vol VI, núm. 140 ano de 1921, e que teñen boa paralela nos brazaletes que apareceron en compañía das diademas de Melide, e a segunda pra facer notar soamente a aparizón na nosa terra dos sinos a xeito de ferradura e de M, estilización derradeira de mulleres de pé e de homes e mulleres sentados, formas que atá de agora non apareceran en fatos na Galiza se non illados entre outras composizós (Mogor, Eira dos Mouros).

De unha e de a outra cousa falaremos de vagar en dous traballos que temos en prepara e que se publicarán no *Bulleti de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnografía e Prehistoria*.

Non remataremos sen felicitar o Sr. Romero Cerdeiriña pol-as suas fermosas descubertas.

F. L. C.

Imprenta LAR, Real, 36 - A CRUÑA

XASTRERÍA CRECENTE IRMANS

REAL, 28 A MILLOR DE GALICIA A CRUÑA

PALACE HOTEL

RESTAURANT

Rúa do Príncipe, 9 e Policarpo Sanz, 10 - VIGO

Inaugurado o 1.º de Xunio de 1926

SITUACIÓN ÚNICA

Edificio, mobiliario e material moderno e novo. - Ascensor. - Auga corrente fría e quente en todas as habitacións. Quince cuartos de baño. - Habitacións con cuarto de baño. - Excelente cociña. - Omnibus. - Garaxe.

PONTEVEDRA -- PALACE HOTEL

Director e propietario: VICENTE MANUEL LOSADA

Restaurant do Kiosko Alfonso - A Cruña

Director e propietario: MANUEL LOSADA

Granxa Monteporreiro

PONTEVEDRA

AVES e HOVOS de raza para plantel.

COCHOS de distintas razas, puros e cruzados.

Variedade de COELLOS XIGANTES.

VEGONIAS e VIVEIROS de plantas de produción e adorno

Esta Granxa ten sido premiada pol-o Xurado, no concurso celebrado pol-a Excelentísima Diputación Provincial celebrado o primeiro de Novembro de 1925 con dez premios pol-as súas diferentes razas puras de aves, coellos e produtos de Agricultura

PREMIO EXTRAORDINARIO DE HONOR EN RAZA PORCINA

Pedir informes e detalles de venda á Administración

FRANCISCO HERMIDA

TELÉFONO, 32

Gran Tintorería ESPAÑA

PROPIETARIO: **Antonio Pérez Gentes**

TALLERES AO VAPOR

CAMIÑO A RAMIREL SANTIAGO

TELÉFONOS { 117, Talleres
537, Sucursal na Cruña

Execución de toda a clase de traballos de tinte, limpeza e quita manchas, con incomparable per-

fección, baratura e prontitude, somentes son posibles coa nosa costosísima e modernísima instalación mecánica única na Galicia. - Primeira casa na España que ten os aparatos mais modernos SHARPLES, para a limpeza por hidrocarburos, e a primeira en Galicia en adoitar o planchado a vapor HOFF-MAN

LIBREIRÍA RELIXIOSA

CENTÍFICA E LITERARIA

XOSÉ GALÍ CAMPS

Rúa do Villar, 66 SANTIAGO

Gran surtido en obras de medicina, cirurxía, farmacia e dereito. Literatura relixiosa e de recreo

Se venden a prazos convencionais as obras que se desexen

Librería de X. CASAS

REVISTAS E LIBROS

ESPECIALIDADE EN LIBROS GALEGOS — LIBROS RAROS

MENAXE DE ESCOLAS

Surtido completo en todos os artigos do ramo

Praza Mayor, 20-Ourense

Apartado 67

Teléfono urbano 78
Id. Interurbano 49

Fernández, Torres e C.^a

FERROS — ACEIROS — FERRETEIRÍA

MAQUINARIA AGRÍCOLA

Linares Rivas, 12

A CRUÑA

PELUQUERÍA de BARREIRO

Seizón das donas

Rizado elétrico permanente

Michelena, 4 - Teléfono, 184

PONTEVEDRA

AURORA MARIÑO

Unica casa galega

en PORCELANAS

de Saxonia, Copenhague e Sevres

en CRISTALERÍA

de Boemia, Venecia e Charleroi

P. Sarmiento, 3 PONTEVEDRA

EL PROGRESO

FÁBRICA DE CAMELOS E BOMBÓS -- Especialidade en caramelos refrescantes

GLACIAL CITRON

FÁBRICA: Galera, 50

DESPACHO: Real, 50 e 51

A Cruña

GRAN TINTORERÍA

"LA DIOSA"

TALLERES A VAPOR CON TODOL-OS ADIANTOS MODERNOS

En SANTIAGO, Fuente de San Antonio, 15

e FERROL, Ruvalcaba, 83

Despachos na rúa Real, 125 y 126

Sucursales en

Betanzos, Puentedeume, Villagarcía, Tuy e Noya

VERDADERA PRONTITUD, ESMERO E ECONOMÍA EN TODOL-OS TRABALLOS

XOSÉ DOMINGUEZ

ULTRAMARINOS

FARIÑAS

CEREAIS

Ponte Maior - Canedo - Ourense

PLUS - ULTRA

Compañía Anónima de Seguros Xérales

(antes Centro Catalán de Aseguradores)

FUNDADA EN 1887

Domicilio Social: BARCELONA, Parque, 1

Dirección Organizadora: MADRID, Pl. das Cortes, 6

Transportes,

Incendios,

Vida,

Maquinaria,

Accidentes,

Delegado para Galicia

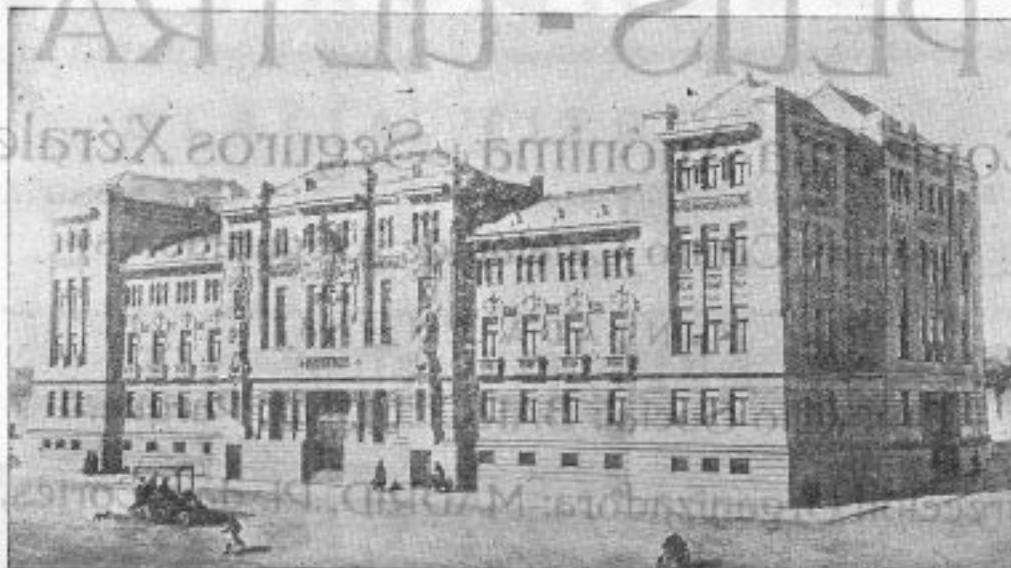
SANTIAGO CRESPO MONJARDIN

Velázquez Moreno, 24 - VIGO

Autorizado pol-a Inspección Mercantil e de Seguros con fecha

22 de Octubre de 1925

O PAZO DE XUSTICIA DA CRUÑA

Contratista: **D. SEVERIANO MONTOTO** Arquitecto do proxecto: **D. JULIO GALAN** Arquitecto da contrata: **D. PEDRO MARIÑO**

Todo o cemento que se empregará n'estas obras - unhas dúas mil toneladas - será

Portland Rezola Ancora

contratado cos seus vendedores exclusivos para as provincias da Cruña e Lugo

INSUA y VIZOSO S. L. OFICINAS: Avenida de Rubine, 1 -- A CRUÑA

Esta casa acaba de contratar tamén 1.500 toneladas para as obras do muelle da Puebla do Coremiñal subastadas pol-os señores. Fontao e Malvar

XX

Insua y Vizoso S. L.

VENDEDORES EXCLUSIVOS

MATERIALES DE CONSTRUCCION E SANEAMENTO

DO CEMENTO

A CRUÑA - FERROL

REZOLA

A CRUÑA

{ Oficinas e Exposición Avenida de Rubine, núm. 1

{ Almacés: Plaza de Pontevedra, 29 e Francisco Mariño

PARA AS PROVINCIAS DE

LUGO E A CRUÑA

FERROL

{ Oficinas e Exposición: Real núm. 183

{ Almacés: Baterías, 1 - Espartero, e Real, 148

Asfaltos da Compañía do Asfaltos da Maestu

Tollas plana "Imperial" e ladrilloria "Trascueto" Ladrillos Puente Cesures

GRAN HOTEL ARGENTINA

É o mellor, o maior e o de mais numeroso persoal
AUTOMÓVIL PROPIEDAD A TODOS OS TRENS

Teléfono 74

Telegramas { ARGENTINA
Telefonemas }

Senra, 8, 10 e 16

SANTIAGO

GRAN CAFÉ ESPAÑOL Rúa do
RESTAURANT Villar

AMERICAN-BAR

Instalado na Ferradura

Propietario: MANUEL RAMALLO GOMEZ :- SANTIAGO

GRANDES CONCERTOS - ARTE - LUXO - CA-
LEFACCION - CHOCOLATES - TÉS - COCK-
TAILS - CERVEZA - APERITIVOS - MEREN-
DAS - CAFÉ - EXPRES

Hernández H.^{nos}

ORFEBRERIA

ARTE COMPOSTELANO

Santiago - Vigo

OKO

LIMPA TODO
CARLOS VALENCIA - Farmacia - OURENSE

OS CHOCOLATES
FABRIL REAL CORONA

son os preferidos pol-a sua fina elaboración e gusto exquisito

CRASES GARANTIDAS

PÍDANSE EN TODOS OS ESTABLECIMENTOS

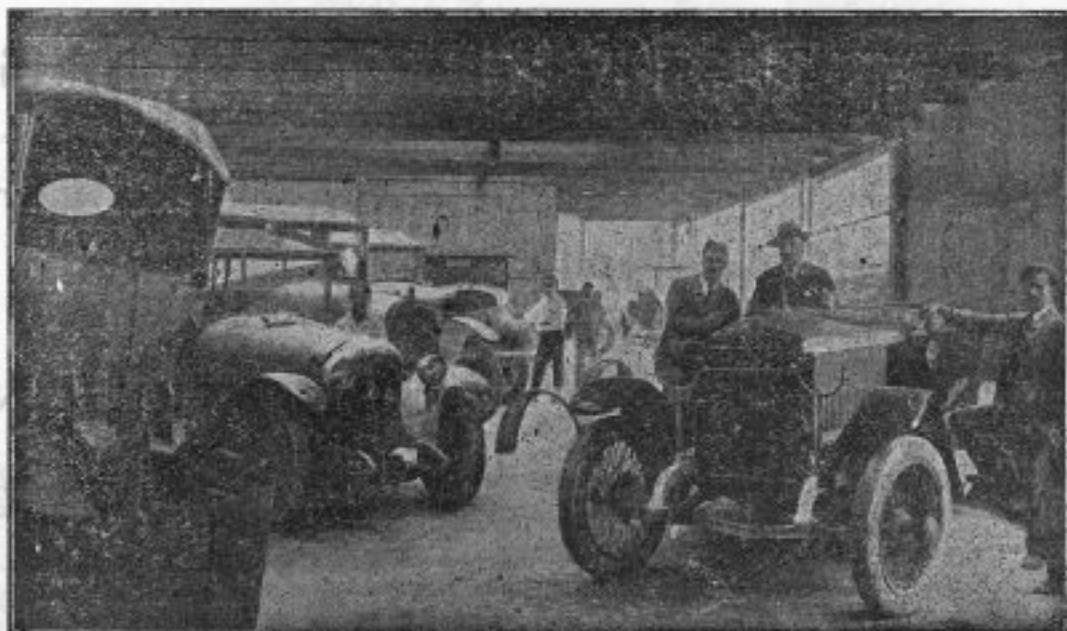
preferidos pol-a sua boa calidade, elaboración esmerada e gusto exquisito

José Benito Pardo :- Lugo

Casa MORAES

Taller de Pinturas Decorativas e de Edificios

San Andrés, 9

Taller de pintura de Automóviles

Con estufa de calefacción, única en Galicia

Juan Flórez, 28

CASA CENTRAL, SAN ANDRÉS, 9

A C R U Ñ A

Augas bicarbonatado-sódicas de
M O N D A R I Z

FONTES DE GÁNDARA e TRONCOSO
Propiedade dos FILLOS DE PEINADOR

MONDARIZ—BALNEARIO está situado a 35 kilómetros de Vigo e a 20 das
estaciós de Porriño e Salvatierra de Miño

O Hotel do Estabrecimento está aberto do 1.º de Mayo a 31 de Outubro

